

Soykırım

Serdar Kaya

serdarkaya.com

derinsular.com

serdarkhan.blogspot.com

Bu kitapçığın en güncel versiyonuna ve benzeri çalışmalara aşağıdaki adresten ulaşabilirsiniz:
derinsular.com

Atıf:

Kaya, Serdar. 2019. *Soykırım*. <http://derinsular.com/pdf/soykirim.pdf>

Son güncelleme: Mayıs 2019

© 2011-2019 [Serdar Kaya](http://serdarkaya.com). Bazı hakları saklıdır: Creative Commons [BY-NC-ND](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

İçindekiler

1. Giriş.....	3
2. Soykırım nedir?.....	4
3. 1915 Bir Soykırım Mıydı?.....	5
4. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler.....	6
5. Tanzimat ve Islahat Fermanları.....	7
6. Soykırımı Giden Yol.....	8
7. Rum Soykırımı.....	9
8. Ermeni Soykırımı.....	10
9. Dünya Basınında Soykırım.....	12
10. Meclis-i Mebusan Zabıtlarında Soykırım Bahisleri (1).....	18
11. Meclis-i Mebusan Zabıtlarında Soykırım Bahisleri (2).....	21
12. Meclis-i Mebusan'da Türk ve Gayrimüslim Vekiller.....	23
13. Soykırım İnkârı.....	24
14. Cumhuriyet Döneminde İnkâr.....	28
15. Mahkemeler ve İdamlar.....	29
16. İttihatçı Liderlere Suikastler.....	31
17. Cumhuriyet'in İttihatçı Liderlere Sahip Çıkması.....	34
18. Ermenilerin Geride Bıraktıkları Eserlerin Tahribi.....	36
19. Ermeni Soykırımını İnkâr Edenlerin Başvurdukları Argümanlar.....	37
20. Çerkez Soykırımı.....	39
Açıklamalı Bibliyografi.....	40
Ek 1: İnkarcı Metinler.....	43
Ek 2: Ermeni Direnişleri.....	45

1. Giriş

“Bir toplumu tanımak için kurbanlarına bakmak gerekir.”
Richard T. Drinnon

2000'li yılların başlarına dek Türkiye'de hemen hiç kimsenin 1915 hakkında olumlu ya da olumsuz bir fikri yoktu. Bu nedenle, konunun gündeme gelmeye başlaması ile birlikte sergilenen ilk tavır inkar oldu. 1915'te hiçbir şey olmamıştı! İlgili iddialar, dış güçlerin Türkiye'ye tazminat ödetmek için uydurduğu bir yalandan ibaretti!

2005'ten itibaren daha gerçekçi yaklaşımların sesinin daha fazla duyulur olmasıyla, devlet söyleminin tekeli kırılmaya başladı. Çok geçmeden, 1915'te gerçekten de bir şeyler yaşandığı reddedilemez hale geldi. Peki tam olarak ne olmuştu? “Hiçbir şey olmadı” söylemi, başlangıçta “Türk soykırımı” iddialarına evrildi. Bu iddialara göre, 1915'te Türkler Ermenileri öldürmemişti. Ermeniler Türkleri öldürmüşlerdi! Şimdi bir de utanmadan soykırımı uğradıklarını iddia ediyorlardı!

Bu iddiaların ömrü uzun olmadı. Zira, bir yandan Türkiye (ve belki Azerbaycan) dışında bütün dünyanın zaten başından beri bilmekte olduğu gerçeklerin giderek daha da fazlası gündeme gelmeye devam ederken, diğer yandan da bu gerçeklerin önemli bir kısmının kendi kaynaklarımızda da yer aldığı ortaya çıktı. Yani 1915'te yaşananlar Cumhuriyet'in öncesinde ve ilk yıllarında herkesçe bilinen bir gerçek durumundaydı. Olaylar henüz taze iken gerçekleşen tartışmalar, Meclis zabıtlarında ve dönemin gazete ve kitaplarında zaten yer alıyordu.

Bugün gelinen noktada sergilenen en yaygın tavır ise, mazeret üretmek. Şöyle ki, İttihatçı Osmanlı hükümetinin bir milyonu aşkın Osmanlı Ermenisinin bütün taşınmazlarına el koyduğu ve ardından onları bir ölüm yürüyüşüne çıkardığı gerçeği artık pek tartışılmıyor. Ancak bu bilginin ima ettiği gerçeklerle yüzleşmek zor. Bu nedenle de, ilgili hadiseleri mazur gösterme gayretleri yaygın:

- "Birinci Dünya Savaşı'nda kim kimi öldürmedi ki?"
- "Zaten o zamanlar soykırım diye bir suç henüz tanımlanmamıştı ki!"
- "Soğuktan öldüler!"
- "Onlar da bizi öldürdü"
- "Ölenlerin sayısı iddia edilenden az!"
- "Soykırım yaptysak neden hala etrafta Ermeniler var?"
- "1915'te olanlar Cumhuriyet'i değil Osmanlı'yı ilgilendirir!"
- "Tehcir var, soykırım yok!"
- "Öldürmeseydik Ruslarla işbirliği yapacaklardı!"
- "Bize tazminat ödetmek istiyorlar"
- "Bu konuyu tarihçilere bırakalım"

Bu mazeretlerin bir kısmı, diğerleriyle çelişkili. Daha da önemlisi, aslında hiçbirinin soykırımı yadsımıyor oluşu.

2. Soykırım nedir?

Soykırım konusu Türk devleti için hep hassas olageldi. Devlet, konunun tartışılmasını uzun yıllar boyunca başarıyla engelledi. Konu hakkındaki nesiller süren sessizlik, halkın Anadolu hristiyanlarının yaşadığı trajedileri büyük ölçüde unutmamasına neden oldu.

Üzerinde çok durulmasa da, sessizliğin önemli bir maliyeti daha var: Türkiye halkı zaman içinde kendi tarihini unuttu, ama soykırım kavramını baştan öğrenemedi. İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki Holokost trajedisinin ardından yaşanan ve [1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi](#)'ni sonuç veren tartışmalar, Türkiye'ye pek yansımada. Türk öğrenciler soykırım kavramına dair detayları ve dünyanın farklı yerlerinde yaşanan soykırım hadiselerini (ya da bu hadiselerin neden diğerlerinden farklı olarak soykırım olarak nitelendirildiğini) öğrenemediler.

Türkiye'de soykırım, etnik temizlik, katliam gibi kavramların keyfi bir şekilde (ve hatta birbirlerinin yerine) kullanılması halen epey yaygın. Ancak bu kavramlar farklı manalara geliyor.

a. Katliam

Katliam, sadece ve sadece, çok sayıda insan öldürmeye atıfta bulunur. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'ya atılan atom bombaları ile yapılan, büyük bir katliamdır. 1999 yılında ABD'nin Kolorado eyaletindeki Columbine Lisesi'nin iki öğrencisinin 11 öğrenci ve bir öğretmeni öldürmeleri ise, küçük de olsa bir [katliamdır](#). Etnik temizlik ve soykırım ise, bir grup insanı kimliklerinden ötürü hedef almayı ifade eder.

b. Etnik Temizlik

Etnik temizlik, belli bir kimliği taşıyan insanların herhangi bir coğrafi bölgedeki varlıklarını sona erdirmektir. Ancak bu sona erdirmenin öldürmek suretiyle gerçekleştirilmesi şart değildir. Söz konusu kitleyi zorunlu göçe tabi tutmak ya da sınır dışı etmek gibi yöntemlerle de etnik temizlik yapılabilir. Bir başka deyişle, bir kişinin dahi burnunun kanamadığı etnik temizlikler de mümkündür. Dolayısıyla, kimi etnik temizlikler aynı zamanda katliamdır, ama her etnik temizlik katliam olmak zorunda değildir.

c. Soykırım

Birleşmiş Milletler'in Türkiye medyasında sıklıkla referansta bulunulan (ancak nadiren yer verilen) soykırım tanımı şöyle:

"Soykırım, aşağıdaki eylemlerden herhangi birinin, milli, etnik, ırki ya da dini bir grubu tamamen ya da kısmen yok etme niyetiyle gerçekleştirilmesidir:

- (1) grubun üyelerini öldürmek,
- (2) grubun üyelerinin ciddi derecede fiziksel ya da zihinsel zarar görmelerine neden olmak,
- (3) grubu kısmen ya da tamamen fiziksel bir tahribe uğratacağı hesap edilen hayat şartlarına maruz bırakmak,
- (4) grup içerisinde doğumları engellemeye yönelik uygulamaları yürürlüğe koymak,
- (5) grubun çocuklarını zorla bir başka gruba transfer etmek."

Bu tanıma göre, soykırımın en belirgin ayırt edici özelliği, herhangi bir kimliği taşıyanları "tamamen ya da kısmen yok etme niyeti"dir. Yani, ortada baştan bir yok etme niyeti olacak. Dahası, ilgili grubun tamamı olmasa da, ciddi bir yekünü ortadan kaldırılmak istenecek.

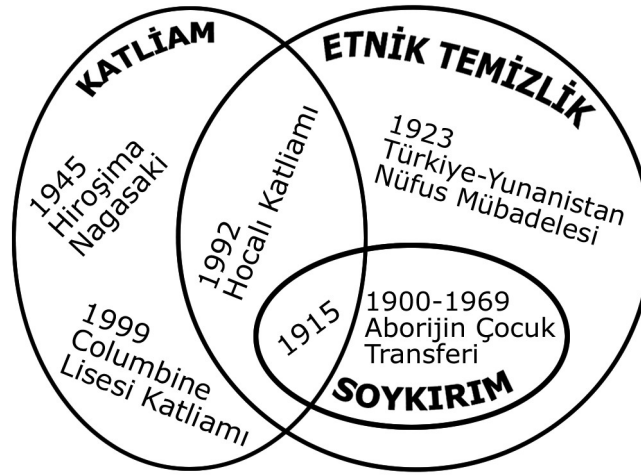
Tanım metninde dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise, yok etme işinin katliam yolu ile

gerçekleştirilmesinin şart olmaması. Örneğin, bir grubun erkekleri ile kadınlarını birbirinden ayırarak yeni doğumları engellemek suretiyle tek bir kişi dahi öldürmeden soykırım yapılabilir. Bir grubun çocuklarını ellerinden alarak başka bir grubun içinde, başka bir kimlikle büyümek suretiyle de soykırım yapılabilir. Çünkü, soykırımda aslanan bir gruba mensup olan insanları değil, o grubun kimliğini öldürmektir. Toparlamak gerekirse:

- Her soykırım katliam değildir, ama çoğu soykırım katliam içerir.
- Her etnik temizlik soykırım değildir, ama her soykırım aynı zamanda bir etnik temizliktir.
- Katliam, etnik temizlik ve soykırım, kimi kesişim kümelerine sahip olan üç müstakil olaydır.

Figür 1, bu farkları örneklerle ilüstre ediyor.

Figür 1. Katliam, Etnik Temizlik, Soykırım

3. 1915 Bir Soykırım Mıydı?

Anadolu'daki hristiyan azınlıkların 1913 yılından itibaren maruz bırakıldıkları trajedilerin bir soykırıma karşılık gelip gelmediği sorusu, detaylı bir inceleme gerektiren (ve dünyanın farklı yerlerindeki çok sayıda uzman tarafından zaten defalarca detaylı olarak incelenmiş olan) bir soru. Müteakip bölümler, konunun detaylarına odaklanacak. Bu bölüm ise, bu soru etrafında yapılan tartışmalarda çoğu zaman gözardı edilen bir noktayı vurguluyor.

Birleşmiş Milletler'in soykırım tanımında yer alan beş maddenin herbiri, bir olayı soykırım olarak nitelendirebilmek için tek başına yeter-şart teşkil eder. Tanımdaki birinci ve ikinci maddeler, tek başlarına 1915'i bir soykırım olarak nitelendirebilmeyi mümkün kılar. Ancak burada asıl ilginç olan, üçüncü maddedir. Çünkü, üçüncü madde, doğrudan 1915'teki ölüm yürüyüşüne atıfta bulunuyor gibidir. Bunun nedeni, ilgili maddenin 1915'ten de mülhem olması!

Şöyle ki, soykırım kavramını ilk kez ortaya atan [Raphael Lemkin](#) (1900-1959) adlı hukukçu, hem 1915 tehcirinden hem de 1933 yılında Kuzey Irak'ta gerçekleşen Süryani katliamından

([soykırımından](#)?) etkilenecek insanlık suçları üzerinde çalışmaya başladı ve soykırım kavramı bu çalışmalar neticesinde ortaya çıktı. Bu, şu anlamda geliyor: **Türkiye'de "1915 bir soykırım mıdır?" diye tartışan insanlar, aslında kendisine bakılarak soykırım kavramının tanımlandığı bir hadisenin soykırım olup olmadığını tartışıyorlar!**

4. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler

İttihatçılar, Ermenileri ve diğer gayrimüslimleri neden hedef aldılar? Soykırımı giden sürecin öncesinde neler yaşandı? Bu sorulara odaklanmadan önce, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin statüsü hakkında genel bir fikir sahibi olmak gerekli.

Osmanlı döneminde farklı kimliklerin asırlarca bir arada huzur içinde yaşadığı yönündeki argümanlar Türkiye'de yaygın. Ne var ki, bu argümanlar gerçeği yansıtmıyor. Her şeyden önce, Osmanlı devletinde müslüman çoğunluk ile gayrimüslim azınlıklar *birlikte* değil, *yan yana* yaşadılar. Yani, farklı renklerden oluşan tek bir Osmanlı toplumundan ziyade, farklı mahallelerde yaşayan ve farklı sosyal statülere sahip olan farklı Osmanlı toplumları söz konusuydu.

Dahası, gayrimüslimler kendi mahallelerinde dahi özgür değildiler. Örneğin, kiliselerinde çan çalmaları yasaktı. (Kuran'da yer almasa da) geleneksel İslam hukukunda bulunan "zımmilerin evlerinin müslümanlarınkilerden daha alçak olması kuralı" da, Osmanlı Devleti'nde (her zaman olmasa da) uygulanmıştı. Gayrimüslimlerin evlerinin pencerelerinin müslüman mahallelerine bakmaması da (yine her zaman uygulanmamış olsa da) ikinci sınıf teba statüsünü pekiştiren kurallar arasındaydı.

Daha ileri giden örnekler de var... Özellikle 1500'lü yıllardan itibaren yapılan kıyafet konulu düzenlemeler bunlardan biri. Sarık fiyatlarını yükselttikleri iddiasıyla gayrimüslimlere eskiden beri giydikleri sarığı yasaklamak ve onları şapka kullanmaya yöneltmek bu yönde bir düzenleme. Benzeri bir diğer örnek, ipek gibi değerli kumaşlardan dikilmiş elbiseleri gayrimüslimlere yasaklamak. Bu yasakları sadece ekonomik gerekçelerle açıklamak zor. Zira gayrimüslimlere yönelik yasaklar sadece pahalı kumaşları değil, kürk ve yakalı kaftan gibi gösterişli kıyafetleri de içeriyordu.

Osmanlı Devleti'nin sosyal gruplara yönelik düzenlemelerindeki bir diğer önemli öge ise renkler. Hangi dini grubun hangi renklerde kıyafetler (ve özellikle de ayakkabı ve başlıklar) giyeceklerini belirleyen fermanlar, Osmanlı'nın sınıflı toplum yapısını pekiştirir. III. Selim döneminde (1789-1807) ise, müslüman olanlarla olmayanların evlerini kolaylıkla birbirinden ayırabilme amacıyla, gayrimüslimlerin evlerinin siyaha renkte olması mecburiyeti gelir.

Bütün bunlar, Osmanlı'da müslümanların ve gayrimüslimlerin iki vatandaş grubuna değil, biri zaman zaman kayırılırken diğeri sistemli olarak aşağılanan iki müstakil tebaya karşılık geldiğini ima eder.

İki Soru

- Komedi dizisi [Borat](#)'ı izlerken, "Kazakistan dünya üzerindeki her ülke kadar medeni; eşcinseller artık mavi şapka giymek zorunda değiller" gibi bir ifade duyduğumuzda, ister

istemez gülümsüyoruz. Yahudilerin kırmızı, hıristiyanların siyah şapka giymeleri yönündeki bir ferman neden bizi aynı şekilde gülümsetmiyor? Arada bir fark var mı?

- Bir siyasi idare, neden gayrimüslimlerin hamamlarda *çingiraklı peştemal* giymelerini ister? İnsanların hamamlarda giyecekleri peştemal hakkında dahi dini kimlik bazında düzenlemelerde bulunan bir idare tarzı, günümüz için ilham verici olabilir mi?

5. Tanzimat ve Islahat Fermanları

Eşitsizlik, tepki doğurur ve tepki biriktirir. Zira, insanlar ikincil bir konuma itilmekten, boyun eğdirilmekten ve sistemli olarak aşağılanmaktan hoşlanmazlar. Başka ülkelerdeki başka azınlıklardan daha iyi durumda olmak, onlara sonsuza dek teselli sunmaz. Dolayısıyla, şartları kısmen de olsa kendi lehlerine değiştirmeyi mümkün gördükleri an harekete geçerler. Bu sürecin uluslararası bir boyuta da sahip olduğu ve dışarıdan destek gördüğü durumlar da nadir değildir.

Bu gerçekler, Osmanlı hristiyanlarının özgürlük mücadeleleri için de geçerlidir. İlgili mücadelelerde, milliyetçilik nisbeten yerel çapta ve seküler nitelikte bir faktördür. Uluslararası boyutta ise, Avrupalı ülkelerin din eksenli eşitsizlikleri ortadan kaldırma adına Osmanlı Devleti'ne yönelik baskıları söz konusudur. Bu baskıların temelinde, Osmanlı hukukunun gayrimüslimlere yönelik sistemli ayrımcılığını ortadan kaldırma çabası bulunur.

Batılıların gerek Osmanlı hristiyanlarına olan dini yakınlıkları gerekse siyasi çıkarları ile açıklanabilecek olan bu müdahaleler, büyük ölçüde müteakip yıllarda Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği arasında (sözgelimi, Kürtlerin hakları konusunda) yaşanan ihtilafları andırır. Konunun merkezinde, daha eşitlikçi bir sosyal yapıyı temin etme adına Osmanlı Devleti'ni reforma zorlamak vardır. Ne var ki, bu konuda son derece gönülsüz olan ve ilgili telkin ve baskılara onyıllarca direnen Osmanlı Devleti, dönem dönem bazı değişikliklere gitse de, kerhen yapılan bu değişiklikler hep kağıt üzerinde kalır. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları gibi Türkiye'de daha çok "kötü gidişatı düzeltme adına yapılan yenilikler" olarak sunulan düzenlemelerin asıl bağlamı budur. Asıl konu, millet-i hakime ile millet-i mahkumenin eşit olup olamayacağıdır. Zira, benzeri diğer örneklerde olduğu gibi, kendilerini üstün addedenler, hakir gördükleri ile eşit olmayı kabul edememektedirler.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı'nın müslüman halkın hissiyatı üzerindeki etkisine dair aktardıkları, bu konuda bir fikir verebilir. Paşa'nın (sadeleştirdiğim) ifadeleri şöyledir:

"Bu Ferman'ın hükmünce müslüman ve gayrimüslim teba kanun önünde tamamen eşit olmak lazım geldi. Bu ise ehl-i İslama pek ziyade dokundu. ... 'Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür' diye söylenmeye başladılar."

6. Soykırma Giden Yol

Avrupa'da doğan milliyetçilik, diğer imparatorlukların olduğu gibi, Osmanlı'nın da sonunu getirdi. Ancak burada kast edilen son, Osmanlı'nın zayıflaması bağlamında değil. Milliyetçilik, gerek Osmanlı'nın gerekse diğer imparatorlukların anlamlarını yitirmelerine neden oldu.

Milliyetçilik ile birlikte, çok-kültürlü, çok-etnisiteli, çok-lisanlı imparatorluk tebararı anlamsızlaştı. Ortak bir kökene dayalı, tek-kültürlü, tek-etnisiteli, tek-lisanlı milletler ortaya çıkmaya başladı. Böyle bir aidiyet hissi her ne kadar [hayali](#) de olsa, zamanla günün geçer akçesi haline geldi.

Böyle bir anlayışın Osmanlı topraklarına da yayılmasının, ülkenin parçalanması anlamına geleceği aşıkardı. Lisan farklılıkları zaten ortadaydı. Dahası, devlet eskiden beri bir dizi uygulamayla dini ve etnik farklılıkları hepten belirginleştirmişti.

O halde ne olacaktı? Ne yapılabilirdi?

[Yusuf Akçura](#)'nın 1904 yılında yayınlanan makalesi [Üç Tarz-ı Siyaset](#), Osmanlı Devleti'nin önündeki üç opsiyonun ifadesi olarak görülebilir. Türkiye'de kimlik sorunları bir türlü çözülemediği için (doğrudan ya da dolaylı olarak) halen tartışılan ve yıllar içinde farklı varyasyonları ortaya çıkan bu üç opsiyon kabaca şöyle özetlenebilir:

- *Osmanlıcılık*
Tanzimat ve Islahat fermanları ile girilen yolu takip ederek, din, ırk, lisan ayırımına gitmeden bütün Osmanlıları eşit kılan düzenlemelerde bulunmak. Farklı milliyet damarlarını, Osmanlı kimliği altında eritmek. (Ya da, güncel manasıyla: liberalizm.)
- *İslamcılık*
İslam dinini temel birleştirici unsur kılarak Arnavutlardan Türklere, Kürtlerden Araplara bütün müslümanları bir araya getirmek. Gayrimüslimleri ise, İslam dininin zımmiler için öngördüğü hakları azami derecede hayata geçirmek (ve belki *hile-yi şer'iyeler* ile biraz da esnetmek), ve asırlarca aynı topraklarda yaşamış olmaktan ileri gelen hukuku genişletmek suretiyle en azından yarı-eşit vatandaş statüsüne kavuşturmak. (Ya da, güncel varyasyonlarıyla: geleneksel İslamcılık, reformist İslamcılık, milliyetçi olmayan muhafazakarlık, muhafazakar demokratlık.)
- *Türkçülük*
Türklük esasına dayalı, çoğunluğu itibariyle seküler çözümler. (Ya da, güncel varyasyonlarıyla: seküler milliyetçilik, yarı-seküler/maneviyatçı milliyetçilik, Turancılık.)

Avrupa'dan ve spesifik olarak Fransa'dan etkilenen müslüman gençler, o dönemde Türkçü olma eğilimindedir. İmparatorluğun sosyal dokusu böyle bir siyasi sisteme uygun değildir. Ancak 1912 yılı sonlarında çoklarını dehşete düşüren bir gelişme yaşanır: [Balkan Savaşları](#) başlar ve kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti Balkanların tamamını kaybeder! Müslüman-çoğunluklu Arnavutluk dahi, bağımsızlığını ilan eder!

Liberal-eşitlikçi Osmanlıcılığın imparatorluğu bir arada tutacağı düşüncesi bu şekilde ciddi bir yara alır. Arnavutluk'un dahi kendi yoluna gitmesi, İslamcılığın da milliyetçilik önünde duramayacağını ima eder. Dolayısıyla, Türkçülük biraz daha öne çıkar.

Ancak, ortada artık “Türkçülük mü, İslamcılık mı?” sorusundan daha büyük bir soru vardır: Osmanlı artık Anadolu ve Orta Doğu'dan ibarettir. Anadolu'nun (kabaca) Batısında Rumlar, doğusunda ise Ermeniler ve Kürtler vardır. Orta Doğu'da ise Araplar yaşamaktadır. İslamcı bir çözümün Kürtleri ve Arapları ikna etmesi muhtemel bile olsa, Rumlar ve Ermeniler ciddi bir yeküne karşılık gelmektedir. **O halde, Balkanlardakine benzer bir hadise Anadolu'da da yaşanırsa Türklerin akıbeti ne olacaktır?**

Daha somut bir ifadeyle, 1913 yılı itibariyle Türk siyasi elitinin önündeki manzara şudur: Daha düne dek ortada bağımsız bir Sırbistan ya da Yunanistan yok iken, bugün vardır. Belli ki, gayrimüslimler içinde ciddi bir yekün Osmanlı idaresi altında yaşamak istememektedir. Ya Anadolu'daki Rumlar ve Ermeniler de benzeri bir kalkışmada bulunurlarsa ne olacaktır? Bir anda, Batı Anadolu'da bir Rum ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti ortaya çıkacak olursa, Arapların şimdiden zaten [bağımsızlık peşinde](#) olduğu bir coğrafyada Türkler ne yapacaktır?

Türk siyasi eliti için, bu manzara bir ölüm kalım manzarasıdır. Dolayısıyla, İttihatçılar Anadolu'yu bir müslüman/Türk yurdu haline getirmeye karar verirler. Anadolu'daki hristiyanların sürgün ve imha süreci, 1913 ilkbaharında Rumlarla başlar.

7. Rum Soykırımı

Osmanlı'da hristiyan nüfusa yönelik ilk ciddi boyutlu katliamlar, 1894 ila 1896 yılları arasında II. Abdülhamid tarafından [gerçekleştirilir](#). Amaç, Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Süryani nüfusu budamaktır. Pek çok kaynak, [Hamidiye Alayları](#) aracılığıyla gerçekleştirilen bu katliamlardaki ölü sayısını 100.000'in üzerinde verir.¹ Ancak, İttihatçıların 1913 sonrasında yaptıkları, bu katliamları dahi gölgede bırakır. Yıllara yayılan bir Hristiyan Soykırımının ilk mağdurları Rumlar olur.

[Rum Soykırımı](#), 1913 ilkbaharında, (yani Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce) Batı Anadolu'daki Rumların göçe zorlanmalarıyla başlar. 1914 yazında yetişkin Rum erkekler (muafiyet bedelini ödedikleri halde) askere alınır ve amele taburlarında çok ağır işlerde çalıştırılırlar. Bu “asker”lerin çoğu ölür. Erkekler askerdeyken savunmasız kalan Trakya ve Ege bölgesindeki Rum köyleri, İttihatçı hükümetin yönlendirdiği çetelerin şiddetli saldırısı altında kalır. Gasplar, cinayetler, tecavüzler bitmek bilmez. Bunları gerçekleştiren çetelerin önemli bir kısmı Rumelilidir ve kısa bir süre önce Balkanlarda kendileri benzeri çirkinliklere maruz kalmışlardır.

Yaşananlara Avrupa'dan büyük tepki gelir. Ancak Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, benzeri uygulamalar bu sefer doğrudan devlet eliyle (ve hatta müttefik Almanların da desteğiyle) gerçekleştirilir. Sonu gelmeyen vahşet, tecavüz ve yağma olayları neticesinde yüzbinlerce Rum ölür, yüzbinlerce diğerleri de Anadolu içlerine tehcir edilir. Tehcirin bir adı da kansız kıtaldır. Bu ölüm yürüyüşlerinde çok sayıda Rum, açlık, hastalık ve soğuktan ölür.

Bazı ekonomik hesaplar da yapılmıyor değildir. Konunun bu yönüyle (Cumhuriyet döneminde önce başbakanlık, sonra cumhurbaşkanlığı yapacak olan) [Celal Bayar](#) ilgilenir ve yok edilen Rumların mallarının müslüman nüfusa aktarılması işini yönetir.

1 Hamidiye Alayları konusunda bkz.: Klein, Janet. 2013. [Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri](#). İstanbul: İletişim.

Figür 2. Katliam bölgeleri

Kaynak: [Greek Genocide Resource Center](#) (dokümantasyon, harita)

Soykırımın Karadeniz ayağı ise, 1916 kışında başlar. Son dalga ise, Yunanların 1919'da İzmir'e çıkmalarından sonra gelir. İzmir'e çıkan da, Giresun'da köyünde oturan da aynı milletten addedilir. Biri ile savaşırken diğeri sağ bırakmak doğru bulunmaz.

1913 ila 1922 arasındaki dokuz yıllık dönemde takriben 700 bin civarında Rum ölür. Sürgün edilenlerin sayısı ise, hem Türk hem de dünya kaynaklarında 400 ila 500 bin civarında verilir. Bu şekilde, Batı Anadolu, Trakya ve Karadeniz bölgeleri Rumlardan büyük ölçüde "temizlenmiş" olur.

İttihatçı liderler, bu insanlık suçlarından yerel yöneticilerin sorumlu olduklarını iddia ederler. Bir diğeri İttihatçı klasiği ise, etnik temizlik ile yetinmeyip, geride kalan mabedleri ve diğeri eserleri de tahrip ederek Anadolu'yu Türkleştirmektir.

8. Ermeni Soykırımı

Rum Soykırımı, pek çok yönü itibariyle Ermeni Soykırımının bir provası gibidir. Bu iki gruba yapılanlar, hep yılları hem de aşamaları itibariyle büyük ölçüde örtüşür.

Aşama 1: Ermeni erkeklerin askere alınmaları

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Ermeni erkekler, askere alınırlar. Amele taburlarında ağır işlerde çalıştırılan bu "silahsız askerler" bir daha geri dönmezler. Genç erkeklerin Ermeni toplumundan soyutlanması, geride kalanları korunmasız kılar.

Aşama 2: Ermeni aydınların sürülmesi

24 Nisan 1915 tarihinde, Ermeni aydınları tutuklanıp sürgüne gönderilmeye [başlanılır](#). Nihayetinde sayıları 2.345'i bulan sürgünler, sıradan insanları içermez. Sadece doktorlar, hukukçular, şairler, yazarlar, mimarlar, sanatçılar, kitapçılar, din adamları, iş adamları ve öğretmenler sürülür. Bu şekilde, Ermeni toplumunun elit tabakası budanır, sesi kısılır.

Aşama 3: Ölüm yürüyüşü

Bir halkın genç erkekleri ve beyin tabakası saha dışına alınırsa, geriye kimler kalır? Kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar... Ölüm yürüyüşüne çıkarılanlar, işte bu insanlardır. Yani, çoğunun böyle bir yürüyüşün ortaya çıkaracağı şartlara uzun süre tahammül gösteremeyeceği baştan bellidir. Yürüyüşe

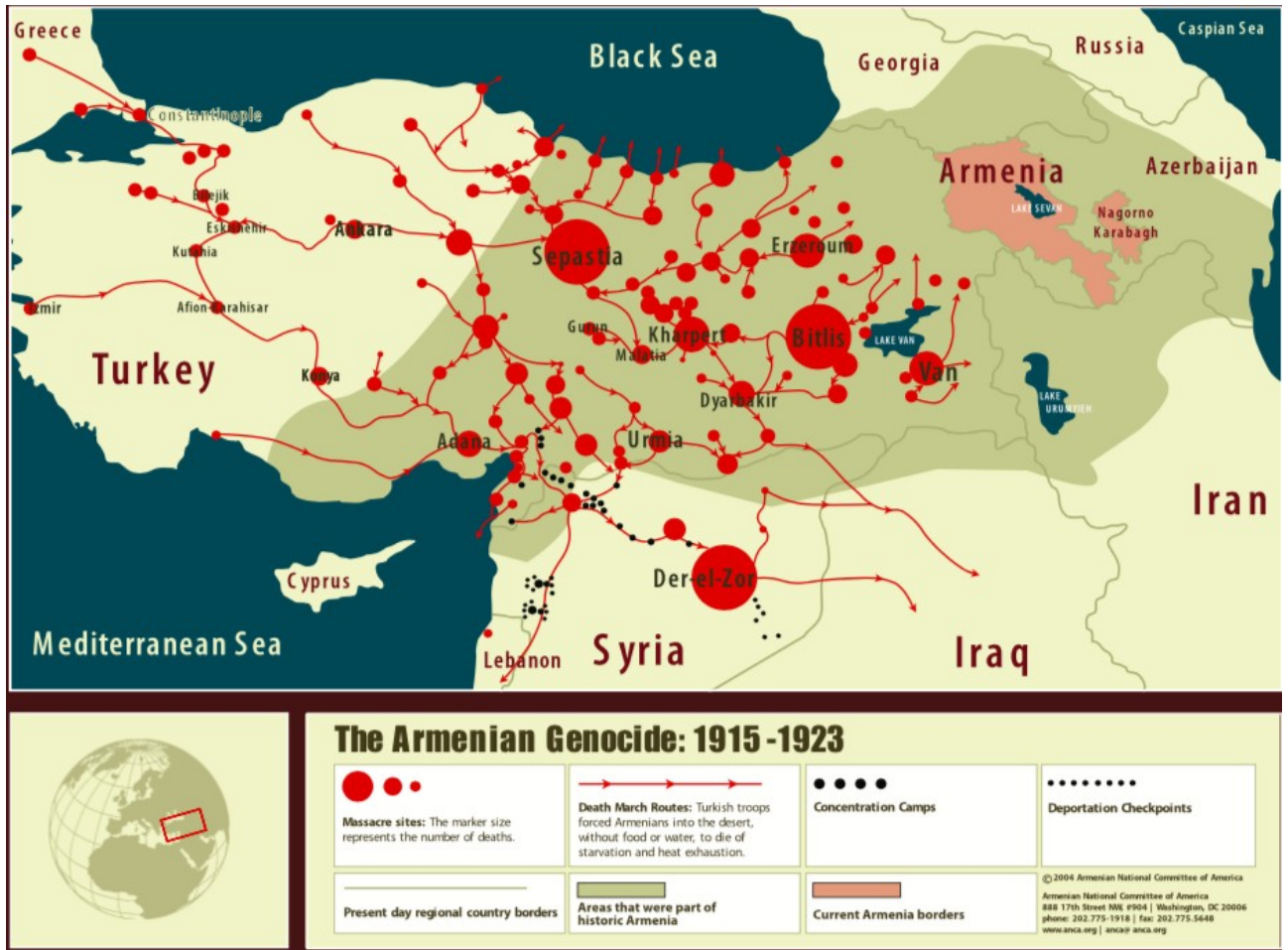
çıkarılanların sayısı takriben bir milyondur.

Ölüm yürüyüşü, Anadolu'nun pek çok yerinde sistemli olarak kesintiye uğrar. Birbiri ardına katliamlar yaşanır. Yanlarına sadece taşıyabilecekleri kadar eşya almalarına izin verilen Ermenilerin çoğunun üzerinde altınlar vardır. Bu altınlar, kimi zaman halktan insanlara, kimi zaman da hükümetle irtibatlı çetelere ganimet olur. Tecavüzler sıradanlaşır. Çoğu yerde, “iyi insanlar” güzel genç kızları kendilerine eş ya da gelin alarak “kurtarırlar”.

Aşama 4: Suriye'de çöl katliamı

Kuzey Suriye'ye ulaşan Ermeni sayısı tahminlerin çok üzerinde olur. Bu nedenle 1916 yılının Mart ayından yaz aylarına uzanan dönemde, Halep'in doğusu ile Deyrizor arasındaki Fırat Nehri hattında büyük katliamlar organize edilir. Osmanlı Ermenilerinin çoğu, bu aşamanın sonunda ortadan kalkmış olur.

Figür 3. Ölüm Yürüyüşü

Kaynak: Cohan, Sara. 2005. "A Brief History of the Armenian Genocide." *Social Education* 69(6): 333-337.

Kuzey Suriye'ye varmayı başaran Ermenileri öldürenler, cesetleri çölde öylece bırakırlar. Bu cesetleri Suriyeli yerel halk defneder. Aylar süren bu unutulmaz hadiseler bölgede yaşayanların kollektif hafızalarına kazınır. Deyrizor yakınlarındaki Markada civarındaki çöl toprağının altı, halen kilometreler boyunca uzanan kemiklerle doludur. Kemiklerin bir kısmı yıllar içinde çölün yüzeyine çıktığından çıplak gözle görülebilir. Kemik görünmeyen herhangi bir yüzeyi ise bir parça eşeleyerek katledilmiş bir Osmanlı Ermenisinin kemiklerine ulaşmak mümkündür.²

Çölde, öldürülenlerin anısına inşa edilen, ziyaretçilerin dua ettikleri ve kurbanları andıkları küçük bir türbe de [vardır](#).

Bazı ek noktalar

Bu dört aşamayı detaylandırmak mümkün.³ Bu aşamaları, [1909 Adana](#) ve [1894-96 Doğu Anadolu](#) katliamlarını da dahil etmek suretiyle kronolojik olarak geriye, ya da Ermeni mallarının taksimini ve suçluların Cumhuriyet döneminde üst düzey mevkilere gelmelerini içerecek şekilde ileriye doğru genişletmek de mümkün.

Ayrıca, temel aşamalar bu şekilde olsa da, bu çerçevenin dışına çıkan bazı yan hikayeler de var. Mesela, bütün Ermeniler ölüm yürüyüşüne çıkmadı. Figür 3'teki haritada da işaretlendiği gibi, bazı Ermeni aileler gemilere doldurulup Karadeniz açıklarında sulara atılarak boğuldu. Kimileri, rüşvet vererek ya da kendi insanları aleyhine devlete muhbirlik yaparak canlarını kurtardı. Kimileri ise, baştan tehirden muaf tutuldu.

Bu dört ana aşamayı ve diğer detayları kapsamlı olarak inceleyen çok sayıda muteber kaynak var. Ancak şu nokta önemli: Gerek bu dört aşama, gerekse diğer detaylar, Ermenilere yapılanların nasıl bir niyete işaret ettiği konusunda tartışmaya çok fazla yer bırakmaz. Dünyanın farklı yerlerindeki soykırım çalışmaları uzmanlarının Ermeni Tehcirini bir soykırım olarak nitelendirilmelerinin temel nedeni de zaten bu.

---

2 Markada (ya da Marqadah, Margedeh), Suriye'de, Halep'in bir parça güneyinde, Fırat kenarında kurulu küçük bir yerleşim yeri. 1915 yılında, pek çok Ermeni kabile Der Zor'a varmadan önce Markada'da öldürülmüş. Markada'daki çöl toprağının altı, kilometreler boyunca uzanan toplu mezarlarla dolu. Kemiklerin bir kısmı yılların etkisiyle yüzeye de çıkmış durumda. Ama, bölgede, kemik görünmeyen herhangi bir yeri dahi bir parça kazarak katledilen Ermenilerin kemiklerine ulaşmak [mümkün](#). Soykırımın yaşandığı toprakları görmek isteyen pek çok Ermeni bu nedenle Markada'yı ziyaret ediyor. Bölgede, bir tür soykırım anıtına dönüşmüş olan küçük bir kilise de var. Markada'da yaşananlar, bölge halkı tarafından elbette biliniyor. Zira, bu kimselerin çoğu, yaşananların hikayesini babalarından ve dedelerinden dinlemişler. Hatta içlerinden bir kısmı, soykırımdan kurtarılan kadınların torunu. (Bu örnek ve ima ettiği bazı gerçeklikler, Ermeni soykırımının Arap ülkelerinde neden inkar edilmediği konusunda da bir fikir verebilir.) 2011 yılında çekilen [Grandma's Tattoos](#) adlı belgesel, Markada'dan görüntülere de yer verir. belgeselin 28. dakikasından itibaren, göz alabildiğince uzanan toplu mezarların kısa bir zaman önce çekilmiş görüntülerini ve ilgili küçük kiliseyi görebilmek mümkün. belgeselde kendisiyle konuşulan Markadalı birinin verdiği bilgiye göre, Osmanlı askerleri kabileleri katlettikten sonra cesetlerini ortalıkta bırakmışlar. Onlar bölgeyi terk ettikten sonra, yerel halktan insanlar "Günahtır" diyerek ölüleri defnetmiş.

<https://www.aljazeera.com/program/episode/2012/1/12/grandmas-tattoos/>

3 Bu konuda, farklı derecede detay içeren zaman çizelgelerine ulaşmak mümkün. Bir örnek için bkz.: <http://www.genocide1915.info/history/>

9. Dünya Basınında Soykırım

Dünya basını, Rum ve Ermeni soykırımlarını düzenli olarak haberleştirdi. Aşağıda, büyük çoğunluğu *The New York Times* gazetesinde yayınlanan haberlerden alıntılar var. Hemen hepsi aynı gerçeğe işaret eden bu haberler, çok sayıdaki korkunç örneğin sadece bir kısmı. İlgili haberlerin tam metinlerine ve kopyalarına <http://www.serdarkaya.com/1915/> adresinden ulaşılabilir.

"Türkler 100 Rum Öldürdü"

17 Haziran 1914, *The New York Times*

"Küçük Asyalı Rum göçmenler, bugün, İzmir'in 25 mil kuzeybatısındaki Foça kasabasında, Türklerin gerçekleştirdiği, aralarında rahipler, yaşlılar ve çocukların da bulunduğu 100 kişilik katliamı rapor ettiler. / Resmi rapora göre, kasabayı istila eden silahlı bir grup, [kasabalıların mallarını] yağmaladıktan sonra bütün binaları ateşe verdi. İlgili kimselerin Türk polisinden yardım gördükleri iddia ediliyor. / Çoğu Rum olan kasaba halkı mülklerini geride bırakarak kaçtılar ve içlerinden 3800'ü Selanik'e vardı. Kasabalılar, maktullerin cesetlerinin kuyulara atıldığını ifade ettiler."

"Türkler Hıristiyanlara Kaçmalarını Tavsiye Ediyor"

11 Ocak 1915, *The New York Times*

"Hükümetin bütün dikkat ve endişesi, müttefik filosunun Çanakkale Boğazı'nı geçme ihtimaline odaklanmış durumda. Bu korku, hükümetin Alman kılavuzları tarafından da paylaşılıyor gibi görünüyor. Alman başkonsolosu Baron von Wangenheim, Balkan devletlerinden birinin İstanbul'da bulunmakta olan bakanını, müttefik filosunun boğazları zorlaması durumunda, Türklerin öfkelerini hıristiyan nüfusa yansıtarak katliam yapacakları konusunda uyardı. İstanbul'da, bakanlar, hıristiyan tebarına yönelik hislerini gizleme konusunda artık hiçbir çaba sarf etmiyorlar."

"Hıristiyanlar Büyük Tehlikede"

13 Ocak 1915, *The New York Times*

"Hıristiyanlar için durum büyük şehirlerde bile son derece riskli. İçişleri Bakanı Talat Bey, Türkiye'deki Rum Patrikhanesi üyesine yaptığı açıklamada, Türkiye'de bundan böyle sadece Türklere yer olduğunu belirtti."

"Bütün Ova Ermeni Cesetleriyle Kaplı"

20 Mart 1915., *The New York Times*

"Gelen Haberler, Türkler ve Kürtlerin Erkek, Kadın ve Çocuk Katliamı Yaptıkları Yönünde."

"Türklerden Yeni Katliamlar"

22 Mart 1915, *The New York Times*

"İzmir'in Kuzeyindeki Bir Kasabada 60 Hıristiyan Aile Vahşice Öldürüldü."

"Türkiye'ye Katliamları Durdurma Ricası"

28 Nisan 1915, *The New York Times*

"Katliam haberlerinin ve yeni tehditlerin ardından, Amerika Birleşik Devletleri, Türk hükümetinden Ermeni hıristiyanların acılarının dindirilmesi adına ricada bulundu."

"6000 Ermeni Öldürüldü"

18 Mayıs 1915, *The New York Times*

"Van'daki Türk ve Kürt vahşeti 1895'tekiler seviyesinde / Ermeniler, kendilerine karşı birleşen Türk ve Kürtlere karşı her şeyleriyle kendilerini savunmaktalar, ancak acil yardım gerekli."

"İttifak Güçleri Cinayet İşleyen Türkleri Cezalandırarak"

24 Mayıs 1915, *The New York Times*

"İşlenen yeni suçlar karşısında, müttefik hükümetler, Osmanlı Sadaretine, bu gibi katliamlardan bütün hükümet üyelerini ... kişisel olarak sorumlu tutacaklarını bildirdiler."

"Yeni Ermeni Katliamları"

6 Haziran 1915, *The New York Times*

"Rusların Van'ı ve Türk Ermenistanını işgalinin ardından, Kürt çeteler, Bitlis, Muş ve Diyarbakır'da vahşetler işlemeye devam ediyor. Hıristiyan nüfusu Kürtlerden koruma adına giderek daha fazla Ermeni gönüllü can havliyle savaşıyor."

"Türkler Yerli Hıristiyanları Tahliye Ediyor"

12 Temmuz 1915, *The New York Times*

"Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hıristiyanlar, Türklerin Bizans İmparatorluğu'nu zaptetmelerinden bu yana bu denli gerilim ve tehlike altında olmamışlardı. / Ermeniler ve Rumlar, sistemli bir şekilde ve toplu halde evlerinden çıkarılıyor, uzak vilayetlere sürülüyor ve oralarda Türk köylerine küçük gruplar halinde dağıtılıp İslamı seçme ile kılıçla ya da açlıktan ölme arasında hemen bir seçim yapmak durumunda bırakılıyorlar. Bu esnada, komşuları ya da Makedonyalı muhacirler, evlerine ve [diğer] mülklerine el koyuyor."

"Ermeniler Ölmeleri İçin Çöle Gönderildi"

18 Ağustos 1915, *The New York Times*

"Türkler Bütün [Ermeni] Nüfusu Yok Etmeyi Planlamakla Suçlanıyor / Yollar ve Fırat nehri, sürülenlerin cesetleriyle kaplı."

"1.500.000 Ermeni Açlıktan Ölüyor"

5 Eylül 1915, *The New York Times*

1,500,000 ARMENIANS STARVE
Relief Committee Asks Aid for Victims of Turkish Decrees.
The American Armenia Relief Fund Committee has received two letters from Constantinople describing the horrors to which the Armenian Christians in Turkey are being subjected. One letter, dated June 15, says in part:
"The Turkish Government is executing today the plan of scattering the Armenian of the Armenian provinces, profiting from the troubles of the European powers and from the acquiescence of Germany and Austria.
"These people are being removed without any of their goods and chattels, and to places where the climate is totally unsuited to them. They are left without shelter, without food, and without clothing, depending only upon the morsels of bread which the Government will throw before them, a Government which is unable even to feed its own troops.
"It is impossible to read or to hear, without shedding tears, even the meagre details of these deportations. Most of the families have traveled on foot, old men and children have died on the way,

"Bryce, Ermenistan'a Yardım Etmemizi İstiyor"

21 Eylül 1915, *The New York Times*

"İstanbul'dan, [şehirdeki] bütün Ermeniler için yakalama emri gelmesi üzerine, askerler, 10.000'den fazla Ermeninin yaşadığı Trabzon şehrindeki Ermenileri yakalayıp kıyıya götürdüler ve denize açıldıktan sonra bütün erkekleri, kadınları ve çocukları suya atarak boğdular. Olaylar İtalyan Konsolosluğu tarafından izlendi ve tarif edildi."

"500.000 Ermeninin Yok Olduğu Söyleniyor"

24 Eylül 1915, *The New York Times*

"[ABD Dışişleri Bakanlığının kayıtları ve Anadolu'daki Amerikan konsolosluklarındaki memurların raporları] Türklerin Ermenilere karşı bir yok etme savaşına giriştiklerine işaret ediyor. / Washington'a gelen raporlar, 500.000 civarında Ermeninin ya katledildiğine ya da Türk tehciri ve müteakip yok etme savaşı sonucunda hayatlarını kaybettiğine işaret ediyor."

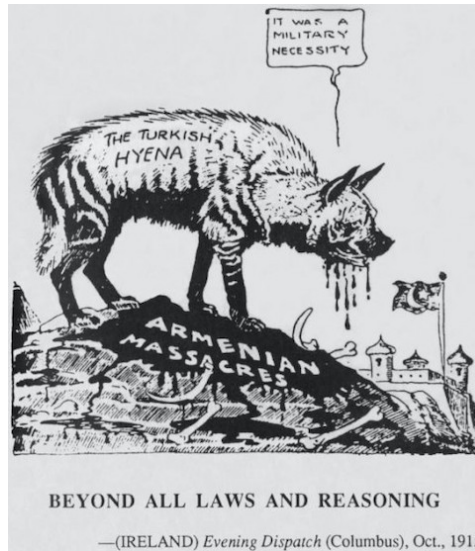
Figür 3. Karikatür, 1922

VIA DOLOROSA

1922 yılında *New York World* gazetesinde yayınlanan ve tehcir edilmekte olan Ermenilerin durumunu, sırtında çarmıhını taşıyarak öldürüleceği yere doğru yürütülen İsa'nın acı dolu yürüyüşüne ([Via Dolorosa](#)) benzeten karikatür.

Figür 4. Karikatür, 1915

1915 yılında İrlanda'da yayınlanan bir karikatür.
Türk Sırtlan: "Askeri bir gereklilikti"

"Ermeni Dehşet Hikayeleri Doğrulandı"

27 Eylül 1915, *The New York Times*

"Bu göçmenler ve kurbanlar arasında, Amerikan okullarında ve üniversitelerinde öğrenci olanlar ve Amerikan ve Avrupa üniversitelerini bitiren ve en az bir nesildir ülkenin beyin ve girişimcileri durumunda olan öğretmenler ve profesyoneller de var."

"Ermenistan'da Gerçekleşen Dehşetin Anlatısı"

4 Ekim 1915, *The New York Times*

"Çaresiz bir halka karşı bir yok etme politikası uygulamaya kondu / Haftalardır Türk Ermenistanı'ndaki durumu araştırmakta olan bir grup seçkin Amerikalıdan oluşan Ermeni Vahşeti Komisyonu, dün bu araştırmanın detaylı bir raporunu yayınladı. Rapor, son 1000 yıl içindeki hiçbir şeyin acımasızlık ve dehşet konusunda Türklerin Ermeni halkına mevcut zulümlerine eşdeğer olmadığı çıkarsamasında bulunuyor. / Rapor, Türk İmparatorluğu'nun her bölgesinden toplanan bilgilere dayanıyor. / Rapor, 15 yaşından küçük olan çocukların boğulmaları için Fırat nehrine atıldıklarını, kadınların kollarındaki bebeklerini ölmek üzere yol kenarına terk etmek zorunda kaldıklarını, genç kız ve kadınların Türkler tarafından sahiplenildiklerini, saldırıya uğradıklarını, haremlere alındıklarını ya da açık artırmalarda satıldıklarını, erkeklerin ise öldürüldüklerini ve işkenceye uğradıklarını anlatıyor. Bir Ermeninin sahip olduğu herşey, üzerindeki elbiseler dahi, zorbalar tarafından çalınıyor. Rapor, falaka kullanımının yeniden canlandırıldığını, kilisenin ruhani liderlerinin asıldığını, ailelerin dört bir yana dağıtıldığını, savunmasız ve perişan haldeki binlerce insanın ardından binlerce diğerlerinin sığırlar gibi sürü haline getirilerek aç kalmak ve ölmek üzere imparatorluğun çöllere sürüldüğünü ifade ediyor."

"800.000 Ermeninin Yok Edildiği Tahmin Ediliyor"

7 Ekim 1915, *The New York Times*

"Vikont Bryce, Lordlar Kamarasına Türklerin kurbanlarının sayısının muhtemelen bu olduğunu söyledi. / Lordlar Kamarası, pek duygusal olmayan bir meclistir. Fakat kamara, Abdülhamid'in vahşetlerini bile önemsiz kılan dehşet hikayelerinin herbir detayı karşısında gerilim yaşadı. Lord Bryce, 'Bu korkunç politika, mevcut Türk hükümetince, Abdülhamid'in hiçbir zaman yapmadığı kadar geniş çaplı gerçekleştirildi. Ermeni milleti henüz tamamen yok olmuş değil; sağ kalan perişan kimseler Kafkas eyaletlerine sığındı, bazıları Mısır'a varmayı başardı, iyi kötü silahlanan yarı aç gruplar ise, muhtemel katillerine karşı kendilerini Sason ve Kilikya dağlarında kahramanca müdafaa ediyorlar' dedi."

"Türk Devlet Adamı Vahşetleri Kınıyor"

10 Ekim 1915, *The New York Times*

"[Mehmed] Şerif Paşa, Jön Türklerin Ermenileri Yok Etmeyi Çoktandır Planladıklarını Söylüyor."

"Papa, Sultan'dan Ermenilerin Canlarını Bağışlamasını Rica Ediyor"

11 Ekim 1915, *The New York Times*

"İstanbul'dan gelen raporun ardından, 15. Benedict Osmanlı Sadaretine Yazıyor."

"Bir Irka Suikast"

18 Ekim 1915, *The Independent*

"Dini Katliamların En Büyüğü"

18 Ekim 1915, *The Independent*

"Dünyanın asırlardır gördüğü dini katliamların en geniş çaplısı ve en vahşisi, şimdi Türkiye'de gerçekleştiriliyor."

"Giresun Şehrindeki Bütün Ermeniler Öldürüldü"

26 Ekim 1915, *The New York Times*

"Ermenilerin Dağlardaki Kahramanca Direnişi"

27 Kasım 1915, *The New York Times*

"Erkekler, Kadınlar ve Çocuklar, Bıçaklarla, Tırpanlarla ve Taşlarla Savaştılar. / Neticede Hepsi Yok Edildi. / Bazı genç kadınlar, Türklerin eline geçme tehlikesine girdiklerinde kendilerini kayalıklardan attılar - kimilerinin ellerinde bebekleri vardı."

10. Meclis-i Mebusan Zabıtlarında Soykırım Bahisleri (1)

1918 yılının Kasım ve Aralık aylarında, tehcir konusu Mebuslar ve Ayan meclislerinde tartışıldı. Meclis-i Mebusan'ın 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda okunan soru önergesi, bu konudaki ilk örnektir. Üç gayrimüslim milletvekili tarafından hazırlanan önergenin meclis zabıtlarında yer alan (sadeleştirdiğim) tam metni şöyledir:

"Aydın Vekili Emanuel Emanuelidi Efendi'nin eski hükümetin icraatı hakkında yeni hükümete soru önergesi.

REİS: Bir soru önergesi daha var efendim, o da Hükümete tebliğ edilmiştir. Okutuyorum efendim:

Bildiğiniz üzere, memlekette beş seneden beri hükümet icraatları adı altında tarihte emsaline tesadüf edilemeyen bir çok üzücü haller görülmüştür:

1. Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri bulunmayan **bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar istisna edilmeyerek** katil ve itlaf edilmiştir.

2. En az kırk asırdan [dört bin yıldan] beri memlekette gerçek manada medeniyet sahibi olan **Rum unsurlarından iki yüz elli bin nüfus**, Osman sınırları dışına sürülerek mallarına el konmuştur.

3. **Harpten [1918'den] sonra beş yüz elli bin Rum nüfus daha**, Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri kıyı ve civarında ve diğer mahallerde katl ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasb edilmiştir.

4. Memlekette gayri müslim unsurlar ticaret yapmaktan men edilmiş ve ticaret, yalnızca güç ve etki sahibi insanların tekeline terk edilmiş olduğundan, milletin bütün fertleri adeta soyulmuştur.

5. Milletvekillerinden Zöhrap ve Varteks efendiler yok edilmiştir. [Bu iki Ermeni milletvekili, 1915'te tutuklanıp tehcir edildikten sonra, ölüm yolculukları esnasında öldürülmüşlerdi.]

6. Necip Arap milletine reva görülen kötü muameleler şimdiki felaketlerin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir.

7. Seferberlik vesilesi ile teşkil edilen amele taburu fertlerinden iki yüz elli bin kişinin açlık ve mahrumiyetten müteessiren telef olmalarına sebebiyet verilmiştir.

8. Sebepsiz yere Birinci Dünya Savaşı'na girmiş ve bu uğursuz şerefe nailiyet için Bulgarlara memleketin bir kısmı da terk edilmiştir.

Failler hakkında yeni hükümetin malumatı neden ibarettir? Yeni hükümet konunun içyüzü hakkında ne düşünmektedir ve alabileceği tedbirlere ne vakit başlayacaktır? Bu noktaları yeni hükümetten sual ederiz.

2 Teşrinisani 1334 [1918]

Aydın Vekili Emanuelidi
Çatalca Vekili Tokinidis
İzmir Vekili Vangel"⁴

Özetle, önerge, “kadınlar ve çocuklar istisna edilmeyerek katil ve itlaf” edilen bir milyon Ermeni ve beş yüz elli bin Rumdan söz eder. Olaylar henüz tazedir. Hatta ilgili kan banyosu Anadolu'nun kimi yerlerinde halen sürmektedir.

Önergesinin mecliste okunmasının ardından söz alan Aydın Vekili Emanuelidi Efendi, onca insanın öldürülmesinin üç dört kişinin yapabileceği bir iş olmadığını, beş on kişiye ceza vermenin konuya herhangi bir çözüm getirmediğini söyler ve yeni hükümetin bu konuda herhangi bir politikası olup olmadığını öğrenmek istediğini belirtir. Önergenin nihai sorusu da zaten budur.

Soru önergesine cevabı, yeni hükümet adına İçişleri Bakanı Fethi (Okyar) Bey verir. Fethi Bey, trajedileri eşitlemek ister. Son dört senede memleketin altının üstüne geldiğini, bu esnada Rumlar,

4 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İctima Senesi 5. 11. İnikad. 4 Kasım. 109. (Metindeki vurgular bana ait. Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

Ermeniler ve Araplar kadar, Türklerin de zarar gördüğünü belirtir. Fethi Bey'in şu cümlesinden sonra ise, mecliste alkış sesleri yükselir: "**Arzu ederdim ki Emanuelidi Efendi Hazretleri bu unsurlar arasına belki hepsinden ziyade zarar gören ve mağdur olan Türk unsurunu da dahil etmiş olsunlar.**"

Emanuelidi Efendi, sorusuna cevap alamamış olsa da nezaketini bozmaz. Yeniden söz aldığımda, "**Bendeniz Rum unsurunun mağduriyetinden ne kadar müteessir olur isem Türk unsurunun mağduriyetinden de aynı surette müteessir olurum**" der. Türklerin mağduriyetini önergisinde belirtmemiş olmasını ise, Türklerin azınlıkta değil iktidarda olmaları nedeniyle buna gerek olmadığı ile açıklar. Ancak Emanuelidi Efendi'nin "**Bugün hâkimiyet, Türk unsuru namına icra edilmektedir**" şeklindeki sözleri, "**İnşallah daima**" sadaları ile mukabele görür!

Ardından, Trabzon Vekili Mehmet Emin Bey söz ister. Ancak ilgili oturuma dair düzenleme, açıklama yapmaya değil, soru sormaya müsaade etmektedir. Ama, Mehmet Emin Bey'e göre, "Bu mesele başka"dır. Meclis Başkanının bu keyfi tavra cevabı, "Öyle ise nizamnameyi bırakıp atalım" olur. Bunun üzerine de, Kastamonu Vekili Rüştü Bey, "**Milletim tahkir olunuyor, haksız ithamata maruz bulunuyor da hâlâ meclis nizamnamesinin tatbiki düşünülüyor**" der. Bu tepkiler karşısında, Meclis Başkanı, müzakerelerin bir usüle bağlı kalmaması durumunda meclisteki heyetin bir müzakere heyeti olmaktan çıkacağını izah etmeye çalışsa da, oturumu bir düzene koymayı başaramaz.

* * *

1918 yılına ait olan bu tablo, gurur duyulacak bir tablo değil. Daha da acı olan ise, ilgili kaba ve çiğ tavırların aradan bir asır geçtikten sonra hala değişmemiş olması.

Tarihin kaydettiği en büyük katliamlardan birinin gerçekleşmesinin ardından göreve gelen yeni bir hükümete, "Bundan sonra ne olacak? Bu konudaki politikanız nedir?" mealinde sorular sormak gayet doğaldır. İlgili soru önergesinin yaptığı bu. Ancak Türk vekillerin içinden, işlenen onca suçun ardından hicap duyup özür dilemek ya da en azından taziye bildirmek şöyle dursun, bu basit soruyu konunun gerektirdiği ciddiyet ve hassasiyet ile cevaplandırarak bir kişi bile çıkmamış olması önemsiz değil. Zabıtlar, sonradan bir kısmı Ermeni katliamı sanığı olarak İngilizlerce Malta'ya götürülecek olan bu vekillerin, ya konuyu geçiştirme ya da Emanuelidi Efendi'ye tepki gösterme eğiliminde olduklarını gösteriyor. Mehmet Emin Bey'in derdi ise, soru önergesinin zabta geçmesine engel olmak!

Neticede, soru önergesi zabıttan çıkarılmaz. Ama bu şekilde cevaplandırılmadan geçiştirilir. Bir sonraki mevzu, yine Ermeni katliamı ve gasp edilen mallar ile ilgilidir; ve Mehmet Emin Bey yine "Türk tezleri"ni savunur. Bir noktada sözü yine Emanuelidi Efendi'nin soru önergesine getirir ve "sırf Ermeni olduklarından dolayı kesilmişlerdir" mealindeki beyanı kabul etmediğini söyler. Bunun üzerine, Halep Vekili Artin Boşgezenyan Efendi kendisine çok basit bir soru sorar: "**Ne için kesilmişler?**"

Az önceki soru önergesi gibi, bu soru da cevapsız kalır.

11. Meclis-i Mebusan Zabıtlarında Soykırım Bahisleri (2)

Kozan Vekili Matyos Nalbantyan'ın Meclis-i Mebusan'daki 12 Aralık 1918 tarihli konuşması da dikkate değer detaylar içerir:

"Efendiler, bahis mevzuu olan **bu mesele, biliyoruz ki; bugün insanlığı meşgul eden meselelerin en mühimi arasındadır**. Bunun için ben Meclisten rica edeceğim: Bu kürsüden söylenen sözleri, düşünüp taşınarak ve basiretle söyleyelim. Muhterem heyet de sabır ve soğukkanlılık ile dinlemek lütfunda bulunsun. Bir meseleyi hikaye ederken o meselenin elbette acı ve tatlı kısımları da olur. Ne çare ki, söylemek mecburiyeti var ve hepimiz söyleyeceğiz.

Bilindiği üzere, azınlıklar meselesi bu memleketi bir çok zaman işgal etmiş ve bir çok vukuata sebebiyet vermiştir. Bendeniz de mevcut azınlıklardan Ermeni milletine mensup olduğum için tekrar ederim ki, sözlerimi Ermeni Milletinin üzüntüsünden veyahut intikamından doğmuş, Türklüğe hitap edilmiş bir hakaret, bir düşmanlık olarak anlamayınız.

...

Mümkün olduğunca kısa bahsedeceğim. Ne zaman ki, bu yapılan kanun ile -tehcir kanunu mu, kıtal kanunu mu?- o acılı icraata girişildi, buradan **Ermeni milletinin bilumum düşünürleri toplanarak Anadolu'nun içerlerine götürüldü ve oralarda imha edildi**. Öyle, şahısları rencide edecek surette söylemek istemem. Özetle söylüyorum. **Anadolu şehirlerinde bulunan Ermeniler, güneye sevk olunmak bahanesi ile bütün Anadolu güzergâhlarında, o rüzgarlı vadilerde pırasa gibi doğranıldı. Oraları Mezaristan'a döndü**. Evet efendim; **anaları, kardeşleri imha edilmiş, kız kardeşleri, valideleri aşırılmış, süt yavruları 'Anne' diye ağladığı halde Karadeniz açıklarına, Fırat, Dicle akıntılarına dökülerek Neronların fiillerini ve kaba kuvvetini gölgede bırakacak vahşetler işlendi**.

Efendiler, bunlar Binbir Gece Hikayeleri değildir, aynen vaki ahvaldir. Şüphe yoktur ki insaniyet hissini taşıyan herkes, bilhassa Muhterem Heyetiniz buna acıyacak ve ağlayacaktır. **Bir milletin kadim dini müesseseleri ve binaları tahrip, berbat, yağma edildi**. ... Tabii bunların faillerinin hepsini hükümet ortaya çıkaracaktır. Bendeniz bu hadiseler sistematik bir surette cereyan ederken Adana'da bulunuyordum. Hatta yakınlarım, kardeşim tehcir edildi. Reis [Meclis Başkanı] Beyefendi bilirler. O zaman kendilerine müracaat etmiştim. **Bendenizin de sevk pusulası denilen idam belgem çıkmış idi. Ailemle beraber sevk olunuyordum**. Sonra aracılık edildi. Merkezi Heyet ile, yani Hükümet ile görüşüldü. Her ne ise, mebusların bırakılması kararlaştırılmış olduğundan biz bırakıldık. Nihayet yola çıktık. **Bilseniz o yollarda neler gördüm**. Fakat emin olunuz ki ben herkesten az gördüm. **O güzergâhta her çalı dibinde bir çocuğa, bir ihtiyara, can çekişir bir halde, rast geliniyordu, ölümün türlüünü orada gördüm. Görüyordum ki, jandarmaların kırbaçları anaları evladlarından, kadınları çocuklarından ayırıyordu. Bu feci manzaraları seyrederek İstanbul'a kadar geldim**. Öyle bir haleti ruhiye ile buraya gelmiştim ki tarife muktedir değilim. Ölmüş bir ruh, sönmüş bir maneviyat. Şimdi Muhterem Reisimiz Beyefendiye müracaat ederek, 'Bizim insanlık huzuruna çıkmaya yüzümüz yoktur, artık mebuslukta durmakta ne mana vardır, istifa edeyim' demiştim. Kendileri müteessir oldular, bu hali tabii doğru bulmuyorlardı. Fakat istifayı münasip bulmadılar. 'Buna iyi mana vermezler, devam edin' buyurdular. Aramızda bu da geçti. Bu suretle kaldım. ...

Özetle, efendim, memleketin her köşesinde, bir milleti imha edecek surette bu cinayet işlendi. Bunu yapanlar ne kadardır? Az mıdır, çok mudur? Bunu meclis ve hadiseleri uzaktan gören kamuoyu nasıl takdir eder? Bendeniz bunlar için bir adet ve sınır koymayacağım. Yalnız meselenin en mühim noktası hakkında değerlendirmemi söyleyeceğim. Fakat rencide olmayınız. Neticede hakikati tamamiyle açığa çıkarmış olacağım. İnsanlarda bir toplumsal esas vardır. **Milletler kendi iradelerini tecelli ettirmek için bir Yöneticiler Heyeti seçerler, hakimiyeti onlara verirler ve onlar bu hakimiyeti temsil ederler. Doğru ya da yanlış, kanunları uygularlar. Bunlar milletlerin namına hareket ederler. İşte bu cümleden olarak bu memlekette öteden beri şaşaa saçan hakimiyet, Türk hakimiyetidir. Gerçi Türkler defalarca yapılan mezalimin, icraatın aleyhinde olabilirler. Fakat yapılan mezalim Türklük adına yapılmıştır. ...**

Bunu yapan üç beş kişi deniliyor; buna aklım ermez ve bunu üç beş kişi de yapamaz. Fakat meselenin asıl en hassas noktası geliyor. Bir millet için bu mukaddes hukuku idare edecek kimselerde gerçek vasıflar aramak, ve bunu yaparken gayet basiretli, gayet dikkatli olmak gerekir. Şu hal millete bir ibret olur. Çünkü **bu hareketi yapanlar 'Türk hakimiyetine dayanıyoruz' diye bağıyorlardı. Sonra, 'Bizim kuvvetimiz Türk süngülerindedir' diyorlardı.** Bunu inkar edemeyiz ve üzülen söyleyeceğim ki, bunu yapanlar, Türk milletine mensup şahıslardır. Ama ne kadar? Bunu adalet meydana çıkaracak. Velhasıl, **kamuoyu ve mazlum milletler bunun hesap ve bilançosunu mutlaka Türklerden isterler ve Türkler de bunu vermelidirler. O lekesiz ellerden olduğunu iddia eden Türkler, bunun bilançosunu yaparlar, cezalandırılması lazım gelen kimseleri, her kim ise, mevkiine, şahsına adedine bakılmaksızın cezalandırırlar; hukuklarını iade ederler. Ondan sonra insanlığa ve dünyaya karşı bir hakikat gösterebilirler. Yoksa başka türlü kimi kime şikayet edeceğiz? ...**

'Biz mağduru, Türkler de mağdur' diyorlar. Fakat Türklerin mağduriyeti, hakim millet şeklinde bir mağduriyettir. ... Bir takım insanlar, Ermeniler, hayvan sürüleri gibi öldürüldü. Elbette Türklerin de mağduriyetini kabul ederim. Yalnız şekil itibari ile bir ulviyet, bir de alçaklık var. Bunu herhalde kabul edelim. Türkler hudutlarda kahramanca öldüler, Ermeniler de alçaklıkla öldürüldüler. ...

Ben düşünüyorum, kalbimi, ruhumu açıyorum, hakikaten Türklerin içerisinde bu işe dahil olmayan insanlar var. Fakat kimi kime şikayet edeceksiniz, kimi arayacaksınız? Malum ya, bu memlekette dalgalanan Osmanlı bayrağı, Türk hilalidir. Bunun şerefini kabul etmek, o elem verici icraatı üzerinden atmakla olmaz.

Gidip o cinayeti yapanlar her kim ise, ne kadar kişi ise meydana çıkarıp mutlaka cezalandırılmalı ve tepelenmiş, çiğnenmiş hukukları mutlaka geri almalı, iade etmeli ve ondan sonra medeni dünyaya çıkıp bizim namımıza temsilci heyetimiz olmak itibari ile, 'Cinayete bulaşanları işte bu suretle biz cezalandırıyoruz, isterse yüz bin [kişi] olsun yaptık, yapıyoruz' diye ilan etmekle, bununla aklanma mümkün olur zannediyorum ve en sıhhatli ve doğru çare de budur kanaatindeyim. Emin olunuz ben bunları kalbimden söylüyorum."⁵

* * *

Matyos Nalbantyan'ın sözleri, ilgili hadiselerle doğrudan şahitlik etmiş (ve hatta ölümden dönmüş)

5 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İctima Senesi 5. 25. İnikad. 12 Aralık. 315-317. (Metindeki vurgular bana ait. Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

bir insan tarafından telaffuz edilmiş olması itibariyle ayrıca önemlidir.

Ancak Türk milletvekilleri, Nalbantyan'ın sözlerini zaman zaman keserler. Örneğin, Nalbantyan'ın, "Türkler hudutlarda kahramanca öldüler, Ermeniler de alçaklıkla öldürüldüler" şeklindeki sözleri üzerine, Biga Vekili Kazım Bey "Çare, çare söyleyiniz, mersiye [ağıt] değil" diyerek araya girer. Nalbantyan, "Fakat yapılan mezalim Türklüğün namına yapılmıştır" dediğinde ise, Musul Vekili Mehmet Emin (Yurdakul), "Haşa, haşa, zulüm namına yapılmıştır. Zalimleri telin ediyoruz." diyerek konunun kimlik boyutunu ilgisizleştirir.

Tartışmanın ilerleyen noktalarında da vekiller zaman zaman birbirlerinin sözlerini kesmeye devam ederler. Örneğin, Muş Vekili İlyas Sami Efendi konuşma yaparken, tehcirin niçin yapıldığını da sormak gerektiğini belirtme adına şu ifadeleri kullanır:

"Osmanlı toprağında bu facialar olmuş, sadece bunları sayıyorlar. Ne için olduğunu hiç söylemiyorlar. Rica ederim; biraz insaf eyleyelim. İnsanların gözleri nemli, kalbleri elemli bulunduğu ve kan döktüğü bir sırada, bir de '**ne için' kelimesini kullanmaktan, evet 'ne için' kelimesini kullanmaktan niye çekiniyorlar?** Rica ederim onu da söyleyiniz."

Bu soru üzerine Matyos Nalbantyan, İlyas Sami Efendi'nin sözünü keser ve "**Hiçbir hareket bunu icab ettirmez**" der.

12. Meclis-i Mebusan'da Türk ve Gayrimüslim Vekiller

Meclis-i Mebusan'daki tartışmalarda Türk vekillerin neredeyse bir blok halinde tehciri ve tehcir esnasında yaşanan hadiseleri gerekçelendirme eğilimi belirgin. Rumlara ve Ermenilere yapılanları gündeme getirenler ve trajedinin insani boyutunu vurgulayanlar ise, neredeyse kategorik olarak gayrimüslim vekiller. 1918 yılının Kasım ve Aralık ayında gerçekleşen tartışmaların ve bu tartışmalarda tarafların aldığı tavırların, bu yönü de ayrıca önemli.

Gayrimüslim vekiller, muhtemelen korkunç hadiselerin zihinlerindeki tazeliği ve de artık çok daha küçük bir azınlık

Örneğin, Meclis-i Mebusan zabıtları, Emanuelidi Efendi'nin⁶ nezaket ile konuşan, makul argümanlar ileri süren bir insan olduğuna işaret eder. Ancak yine zabıtlara göre, Türk vekiller kendisine aynı nezaketle mukabele etmezler. Rum ve Ermenilere yapılanları meclis gündemine getiren Emanuelidi Efendi, sürekli Türk milletvekillerinin tepkilerine maruz kalır. Türk vekiller çoğu zaman kendisini dinlemeye dahi tahammül edemez ve o konuşma yapmakta iken sözlü sataşmalarda bulunurlar.

Örneğin bir gün, Emanuelidi Efendi meclis kürsüsünde konuşmakta iken, Bursa Vekili Rıza Bey dayanamaz ve "**Biz saatlerce böyle dinleyecek miyiz efendim?**" diyerek kendisine çıkışır. Emanuelidi Efendi, cevaben, "**Yarım saatlik sözü dinlemeyiz demek olmaz. Ben burada Yunanistan'ın Vekili değilim, ben Osmanlı Vekiliyim ve en büyük emelim de Osmanlı**

6 1860 Kayseri doğumlu olan Emanuel Emanuelidi, hukuk tahsil eder. Avukatlık ve gazetecilik ile iştiğal ettikten sonra, 1911 İzmir'den mebus seçilir ve 1918 yılına dek görev yapar. Bkz.: Güneş, İhsan. 1997. [Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I ve II. Meşrutiyet, II. Cilt, Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri](#). Ankara: TBMM Vakfı Yayınları. 258.

kalmaktır" diye cevap verir. Türk vekillerin bu cevaba öfkelenmeleri üzerine, mecliste büyük bir gürültü kopar.⁷

Emanuelidi Efendi'nin kendisine sorulan soruya cevaben Osmanlı kimliğini vurgulaması ilgisiz görülebilir. Ancak konunun bir arkaplanı vardır. Kimi Türk vekiller Emanuelidi Efendi'yi sürekli "Yunanlı" ve "Yunan kafalı" gibi sözlerle aşağılama eğilimindedirler. Bu sataşmalardan ötürü, Emanuelidi Efendi ısrarla kendisinin bir Osmanlı vekili olduğunu belirtme ihtiyacı hisseder. Bir seferinde, kendisine bu şekilde sataşanlara, "Yunan kafalıdır demek, bir unsuru itham değildir. Belki Osmanlı hükümetini ithamdır" cevabını verir. Bu cevap üzerine İzmit Vekili Ziya Bey'in sözleri şöyle olur: "**Biz nasıl sükut ediyoruz? Reis bey, bu sözlere karşı nasıl oluyor da sükut ediyoruz?**"⁸

* * *

Meclis-i Mebusan zabıtları, çoğunluğu elde tutan Türk vekillerin bu türden ırkçı ve tahammülsüz ifadeleri ile doludur. Türk vekiller, gayrimüslim vekillerin en makul eleştirilerini dahi hakaret olarak algılar ve onların eleştirilerine etnik kimliklerini merkeze alan ad hominem saldırılarla mukabele ederler.

Aradan geçen yüz yılda ülkede çok fazla şeyin değişmediği, benzeri tavırların günümüzde de yaygın olduğu söylenebilir.

13. Soykırım İnkarı

Bugüne dek gerçekleşmiş olan soykırımlara baktığımızda, olayların genellikle nasıl geliştiğini gözlemliyoruz? Bir grubun imhasını sonuç veren olaylar genellikle nasıl başlıyor ve hangi aşamaları takip ediyor? Vakalar arasında kimi farklılıklar gözlenirse bile, genel çerçeve ne mahiyette?

Literatür,⁹ soykırımlarda on ana aşama tespit ediyor:

1. Sınıflandırma
2. Simgeleme
3. Ayrımcılık
4. Dehümanizasyon
5. Organizasyon
6. Kutuplaşma
7. Hazırlık
8. Zulüm
9. İmha
10. İnkâr

Herbiri detaylı bir analizi hak eden bu aşamaların nihayetinde "inkar" var. Yani, bir grup imha edildikten sonra, gerek suçlular gerekse kendilerini suçlularla aynı gruptan addeden insanlar, ilgili

7 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1914/1330. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 1. 26. İnikad. 23 Haziran. 607. (Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

8 a.g.e., 609.

9 Bu konuda bkz.: [genocidewatch.com](#), ve Whitehorn, Alan. 2010. The Steps and Stages of Genocide. Peace Magazine (July-September): 16.

hadiseleri inkar etme eğiliminde oluyorlar. Hem de derhal!...

Peki unutulması epey zor olan onca trajediyi inkar etmek ve hatta kimi zaman olaylar halen sürmekteyken bunu yapmak nasıl mümkün olabilir? Siyaset bilimi profesörü Adam Jones, suçluların bu konuda sıklıkla başvurdukları sekiz yöntem sayıyor.¹⁰ Jones, aralarında örtüşmeler de bulunan bu yöntemleri (aşağıda özetlediğim şekilde) izah ediyor ve örneklendiriyor:

a. "Pek kimse ölmedi"

Yani, verilen rakamlar abartılı. Belgeler ve fotoğraflar sahte.

b. "Meşru müdafaaydı; şiddet karşılıklıydı"

Yani, öldürülen kimseler isyankardı, hayduttu, çete mensubuydu, ya da teröristti. Zaten her şey savaş zamanında oldu.

c. "Ölümler kasti değildi"

Hastalık ve açlık gibi "doğal" nedenlerle öldüler.

d. "Merkezi planlama yoktu"

Bu işleri yapanlar merkezi idareden emir almadılar, kendi başlarına suç işlediler.

e. "Zaten baştan o kadar insan yoktu"

Nüfus kayıtları zaten baştan o grubun o kadar kalabalık olmadığını gösteriyor.

f. "Bu hadise soykırım değil, çünkü ..."

Çünkü Birleşmiş Milletler tanımına uymuyor. Çünkü ilgili grup, Soykırım Sözleşmesi'nde bahsi geçen türden bir grup değil. Çünkü ilgili grubun tamamı öldürülmedi. Çünkü savaş zamanı böyle kötü şeyler hep olur. (Ya da yukarıdaki ilk beş maddede bahsi geçen mazeretlerin çoğu.)

g. "Biz böyle bir şeyi asla yapmayız"

Biz, böyle şeyler yapabilecek karakterde insanlar değiliz. (Kollektif patolojik narsisizm.)

h. "Gerçek kurbanlar biziz"

Bakın, onlar da şurada ve şurada neler yaptılar. Asıl soykırımcı olan onlardır.

* * *

Rum ve Ermeni Soykırımlarının inkarı da yukarıdakilere benzer şekillerde yapılır. Meclis-i Mebusan zabıtları, inkarın henüz katliamlar sürmekte iken başladığına işaret eder. Örneğin, 23 Haziran 1914 tarihli oturumda Rum Tehciri tartışılmakta iken, Havran Vekili Şekip Aslan Bey, "**Ciddi vukuat olmadı ki, hep kendiliklerinden hicret ettiler**" der.¹¹

1918 yılına gelindiğinde, ilgili trajedilerin çapı hepten genişlemiş ve Anadolu'daki yaygın hristiyan varlığı 16 asrın ardından büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Ancak Türk vekillerin tavırları halen aynıdır. 1918 yılının son iki ayında konu hakkında gerçekleşen tartışmaların neredeyse tamamı, Türk vekillerin kendilerini merkeze alan tavırlarıyla şekillenir. Türk vekiller, gayrimüslim Osmanlıların yaşadıklarını bir şekilde gerekçelendirme eğiliminde olurlar. Gayrimüslim vekiller

10 Jones, Adam. 2010. [Genocide: A Comprehensive Introduction](#) (Second edition). New York: Routledge. 517-520.

11 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1914/1330. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 1. 26. İnikad. 23 Haziran. 610.

(Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

(muhtemelen azınlıkta oldukları için) bu yöndeki sözleri alttan alsalar da, Türk vekillerin inkar ve gerekçelendirme arasında gidip gelen ve yer yer hakaretamiz ve ithamkar bir hal alan tavırları değişmez.

Örneğin, 12 Aralık 1918 tarihli oturumda Edirne Vekili Mehmet Faik Bey, kendi bölgesindeki Rumların "hiçbirinin ne malına, ne şahsına ve ne de emlakına ve ırzına hiçbir" saldırı yaşanmadığını, göç edenlerin kendi arzularıyla gittiklerini iddia ederek, Havran Vekili Şekip Aslan Bey'in dört sene önce dile getirdiği iddiaları yineler.¹²

Tekfurdağı Vekili Dimistokli Efkalisid Efendi'nin (bir sonraki oturumda) kendisine verdiği cevap ilginçtir:

"Faik Beyefendi buyurdular ki, gidenler zaten kendiliğinden gitmiş, sadece Yunan ordusuna katılmak için gitmişlerdir. Efendim, dünyada insanlar için kötülük de vardır, iyilik de vardır. Esas itibari ile Rumların evliya olduğunu iddia etmek istemem. Fakat mantıken bu iddiayı biraz muhakeme etmek isterim. Çoluğunu çocuğunu bırakıp Yunan Hükümetine gitmek isteyen kısım, tabiidir ki silah taşıyabilen adamlar olacak. Halbuki, **ortadan kaybolan bu köylerin ahalisinin yalnız eli silah taşıyan adamları değil, çoluk çocukları da meydanda yok. Bunlar nasıl kaçabilirdi? Hükümetin özel izni olmaksızın böyle 300.000 kişi nasıl olur da Yunanistan'a gidebilirdi?** Bunu soruyorum. / Gerek Yunanistan'da olsun, gerek başka tarafta olsun, kadınlardan teşekkül etmiş Amazon alayları yok ki kadınlar da gidip buraya iltihak etsinler."¹³

Türk vekillerden çokları, kimi mağduriyetlerin yaşandığını kabul ederler. Ancak bunu yaparken, savaş yıllarında Türklerin de azınlıklar kadar, hatta belki onlardan da fazla mağdur olduğunu iddia ederek konuyu eşitlemeye çalışırlar. Örneğin, 4 Kasım 1918 tarihli oturumda Aydın Vekili Emanuelidi Efendi'nin ilgili trajedileri gündeme getirmesi üzerine, İçişleri Bakanı Fethi Bey şunları söyler:

"Hakikaten bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena, gayet muzır bir takım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar zarar görmüş ise, sizi temin ederim ki **Türk unsuru da aynı şekilde ve belki de daha fazla derecede zarar görmüştür.** Arzu ederdim ki Emanuelidi Efendi Hazretleri bu azınlıklar arasına **belki hepsinden ziyade, zarar gören ve mağdur olan Türk unsurunu** da dahil etmiş olsunlar. Onların geleceği ve mutluluğu hakkında hükümetten açıklamalar istemiş olsunlar. (Alkışlar)"¹⁴

Aynı oturumda söz alan Trabzon Vekili Mehmet Emin Bey, "Haksızlığı derecesinden fazla göstermeyelim" diyerek, bahsi geçen rakamların yüksek olduğunu, Anadolu'daki Ermeni nüfusunun zaten baştan o kadar yüksek olmadığını iddia eder ve Emanuelidi Efendi'nin ifadelerini "mubalağakar" bulduğunu söyler.¹⁵

18 Kasım 1918 tarihli oturumda ise, Muş Vekili İlyas Sami Efendi, "Bu cinayet mi idi, yoksa

12 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 24. İnikad. 11 Aralık. 297. (Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

13 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 25. İnikad. 12 Aralık. 313. (Metindeki vurgular bana ait. Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

14 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 11. İnikad. 4 Kasım. 110. (Metindeki vurgular bana ait. Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

15 a.g.e. 115.

mukatele mi idi?" diye sorar ve her şeyin Van'daki mukatele ile başladığını iddia eder.¹⁶ Onun ardından söz alan Muş vekili İlyas Sami Efendi, (o gün itibariyle taze olan) İrlanda örneğini verir:

"Bugün cihanın bütün kaderini tayin eden İngiltere, kendi sınırları içinde, ekmek ve nimetiyle büyüyen, beslenen, bir çok hukuka sahip olan bir azınlık kendisine ihanet etse, yapacağı şey, taş demir güllerle yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu. ("İrlanda'da olduğu gibi" sadaları.) Lâkin Osmanlıların milli kahramanlığı, toprağında hakkı olan böyle milletlere, böyle muamele katiyyen yapmamış ve yapmayacaktır."¹⁷

Bu sözler şu şekilde özetlenebilir: "**Ekmeğimizi yedikleri halde ihanet ederek imha edilmeyi hak ettiler, ama biz kahramanlığımızdan ötürü bunu yapmadık!**" Kozan Vekili Matyos Nalbantyan, İlyas Sami Bey'e şu cevabı verir:

"İlyas Sami Efendiye sorarım; orada bir çete çıksa ve vukuat yapsa, o civardaki halk da bu vukuata iştirak etse ve teferruata ilişkin gayrimeşru bir takım hareketlerde bulunsa, acaba böyle bir halin vukuu ta memleketin her noktasında ve en ücra köşesinde bulunanların, meselâ Edirne'de, İzmit'te ve sahilde bulunan üç Ermeniyeye varıncaya kadar umum Ermenilerin kaldırılıp imza edilmesini, namusunun büsbütün heder edilmesini, mülklerine el konulmasını ve yağma edilmesini icab ettirir mi?"¹⁸

Bu türden sorular ve argümanlar Türk vekillerin tavrını değiştirmez. Meclis'te söz alıp konuşan Türk vekiller arasında inkar ya da gerekçelendirmeye başvurmayan pek kimse yok gibidir. Ancak, gayrimüslimlerin yaşadıklarına yönelik yaygın kayıtsızlık, Türklerin yaşadığı zorluklar söz konusu olduğunda yerini yoğun duygulara bırakır. Hatta, konu ve konuşanlar Türkler olduğunda her şey tersine döner. Konuşma süresinin uzunluğu pek kimseyi rahatsız etmez. Verilen bilgilerin, rakamların doğruluğu sorgulanmaz. Hamasi niteliği de güçlü olan konuşmalara "Bravo!" sadaları ve alkışlar eşlik eder.

Bu çerçevede, Musul Vekili Mehmet Emin (Yurdakul)'un 11 Aralık 1918 tarihindeki Meclis konuşması, özellikle dikkate değerdir.¹⁹ Konuşması esnasında, Türk milletinin tabiatının "zalime yardımcı olmak değil mazluma hami olmak" olduğunu belirten Mehmet Emin Bey, gayrimüslimlere yapılanların Türk milletinin ruhunun, kalbinin, vicdanının ve fikrinin olmayacağını söyler. "Pek doğru" sadaları duyulur. Mehmet Emin Bey, Arap, Rum ve Ermenilerin yanı sıra Türklerin de kayıpları olduğundan bahsederken, Denizli Vekili Mehmet Sadık Efendi, "Belki daha ziyade" diye atılır. Mehmet Emin Bey, "Türk'lerin, Turfan'da, Semerkant'ta, Hint'de, Çin'de, Bursa'da, Konya'da, İstanbul'da velhasıl bütün şarkta meydana koyduğu sanat ve medeniyet abideleri"nden bahisler açar, "Tanrıdağları"na atıfta bulunur. Mondros Mütarekesi'nden sadece 42 gün sonra yapılan hamasi konuşma, Türk vekillerce beğenilir, alkışlanır. Hatta, Hudeyde Vekili Hasan Rıza Paşa, "Emin Efendi'nin buyurdıkları nutkun, yarın yayın ve ilan edilmesinin oya sunulmasını teklif ediyorum" der.

16 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İctima Senesi 5. 14. İnikad. 18 Kasım. 157. (Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

17 a.g.e. 158.

18 a.g.e. 160.

19 [Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İctima Senesi 5. 24. İnikad. 11 Aralık. 289-293. (Oturumun sadeleştirilmemiş tam metni için bkz.: [TBMM web arşivi](#).)

14. Cumhuriyet Döneminde İnkâr

Birinci Dünya Savaşı'nın muzaffer ülkeleri, 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ederler. Padişah Vahdeddin işgalci güçlerin baskısıyla 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusan'ı fesheder. 12 gün sonra, 23 Nisan 1920'de Ankara'da yeni bir meclis ilan edilir. İstanbul'da görev yapan vekillerin önemli bir kısmı Ankara'ya geçerek yeni mecliste görev alırlar.

Ankara'daki bu yeni dönemde, inkar ve gerekçelendirme (ve hatta Doğu Karadeniz'in farklı yerlerinde Rum katliamları) devam eder. Ancak, Ankara'nın önceki dönemden bir farkı vardır: Ankara yenidir ve (en azından muzaffer devletlerin gözünde) yenilgiyi kabul etmeyen bazı İttihatçı komutanların toparlanma çabasından ibarettir. Bu komutanların ne yapmak istedikleri ve neler yapmaya kalkacakları büyük ölçüde meçhuldür. Bir diğer önemli nokta, hristiyan dünyanın Rum ve Ermenilere yapılanlardan ötürü rahatsızlık hissediyor olmasıdır.

Bu nedenlerden ötürü, Mustafa Kemal geçmiş/İttihatçı dönem ile arasına (en azından söylem bazında) mesafe koymak ister. Ankara'daki meclisin açılmasının hemen ertesi günü yaptığı konuşmada, Ermenilere yapılanları "fezahat" (rezillik) olarak nitelendirir. Yeni katliamların yapılmadığı ve yapılmayacağı yönünde beyanlarda bulunur. Geçmişte yapılanlara dair ise, inkar ile karışık gerekçelendirmeler sunar. Örneğin, 26 Şubat 1921 tarihinde İsviçreli bir gazeteciye verdiği bir röportajda, Osmanlı Devleti'nin 1915'te Taşnakların doğudaki Ermenileri isyan ettirmesi üzerine ordunun kendisini iki ateş arasında kalmış hissettiğini, tehcirin bu nedenle yapıldığını, tehcir edilenlerin hayatta olduklarını, hatta yeniden savaşmak zorunda kalmasalar şimdi evlerine dönmüş olacaklarını söyler!²⁰

Ancak, savaşın kazanılmasından sonra, yeni meclis aşama aşama İttihatçı çizgiye geri döner:

- 14 Eylül 1922 tarihinde, yani Büyük Taarruz'un başarıyla sonuçlanmasından sadece 5 gün sonra, Ermeni mallarının iadesini öngören 8 Ocak 1920 tarihli kararname iptal edilir.
- 31 Ekim 1922'de yeni bir kararname ile "gidip henüz dönmemiş olan kişiler" in taşınır ve taşınmaz mallarının idaresi, onlar dönünceye dek hükümete verilir.
- 15 Nisan 1923 tarihli Tasfiye Kanunu, mülklerinin başında bulunmayan gayrimüslimlerin varlıklarına el koyar. İlgili kanun İttihatçıların 26 Eylül 1915 tarihli kanunlarının güncellenmiş bir versiyonudur.
- 1927 yılında yurtdışındaki Ermeniler vatandaşlıktan çıkarılır.²¹

Bu konuda enteresan olan nokta şudur: 1927'den önce Ermenilerin Türkiye'ye girişlerine zaten izin verilmemektedir. Yani hem Ermenilerin Türkiye'ye girişlerine zaten izin verilmez, hem de mülklerinin başında olmayan Ermenilerin varlıklarına el konur!

* * *

20 Bu röportajın detayları için, bkz.: Turan, Ömer; Güven Gürkan Öztan. 2015. "Erken Cumhuriyet Döneminde İnkârcılık, Emvâl-i Metrûke ve Devlet Kapasitesi." *Praksis* 39: 103-143.

21 Bu sürecin detayları için, bkz.: Kurt, Ümit; Taner Akçam. 2012. [Kanunların Ruhunu: Emval-i Metrûke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek](#). İstanbul: İletişim.

Yeni Meclis'in 1915 ve gayrimüslimler konusundaki bu son çizgisi, Nutuk'ta da ifade bulur. 1915'i gözardı eden Nutuk, 1920 civarında gerçekleşen bazı [hadiseleri](#) abartılı şekillerde hikaye eder ve konunun arkaplanını bilmeyen insanların çok farklı anlamlar verecekleri bir şekle sokar.

Nutuk'un anlatısına göre, dış güçler Ermenileri tepeden tırnağa ağır silahlarla silahlandırmışlardır. Ermeniler, bu silahlarla tarihte benzeri görülmemiş vahşetler işlemişler, mesela Maraş gibi bir şehri ezip yok etmişlerdir. Ermeniler, müslümanlara yönelik bir yok etme planını hayata geçirmişlerse de, medeni dünya bu gerçeğin tam tersini ileri sürmüştür. Bunu anlamak zordur. Çünkü Türkler hiçbir zaman hiç kimseye nedensiz saldırmamışlardır.

* * *

Meclis-i Mebusan'daki vekillerin sözlerinin ve Nutuk'taki bazı iddiaların oluşturduğu çerçeve, 1970 ve 80'lerde Türk devletinin desteğiyle ortaya çıkan inkarcı literatürün temel argümanlarını oluşturur. Soykırım Çalışmaları alanında dünyanın önde gelen profesörlerinden biri olan Roger W. Smith, 1991 yılında yayınlanan *Denial of the Armenian Genocide* adlı çalışmasında spesifik olarak Ermeni Soykırımının inkarının niteliğini inceler.²² Bu çalışmanın sonunda bulunan açıklamalı bibliyografi, Türkiye merkezli/destekli belli başlı inkarcı çalışmaları listeler. İlgili bibliyografi için, bkz.: Ek 1.

15. Mahkemeler ve İdamlar

1913 yılından beri Osmanlı Devleti'ni yönetmekte olan İttihatçı liderler, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan hemen sonra (1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece) bir denizaltı ile İstanbul'dan ayrılarak Almanya'ya kaçarlar. 13 Kasım'da İngilizler İstanbul'u işgal eder.

İngilizlerin İstanbul'daki amaçlarından biri, Anadolu'nun hristiyan halkına yapılanların sorumlularının [yargılanmasıdır](#). Halen İstanbul'da bulunan bazı sorumlular, 1919 yılının başlarından itibaren tutuklanmaya başlanır. İstanbul ve diğer illerde açılan Divan-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde yargılamalar başlar. Duruşmalar, halka ve gazetecilere açık gerçekleştirilir.

Neticede, kimi sanıklar beraat eder, kimilerine ise hapis ve idam cezaları verilir. İdama mahkum edilenler arasında, gıyaben yargılanan Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa ve Doktor Nazım da bulunur. Vicahen yargılanan üç kişinin cezası ise infaz edilir:

- Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey (10 Nisan 1919)
- Erzincanlı Hafız Abdullah Avni Bey (22 Temmuz 1920)
- Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey (5 Ağustos 1920)

Yukarıdaki davalara ek olarak, bir de Malta'ya sürülenler vardır. İngilizler, Türk hakimlerin yargılamalar konusunda isteksiz olduğunu görünce, politikacı ve askerlerden oluşan ve ezici çoğunluğu Ermeni katliamlarında doğrudan rol oynamakla suçlanan 150 civarındaki üst düzey sanığı, (farklı tarihlerde, ve davalarının sona ermesini beklemeden) uluslararası bir mahkemede yargılanmak üzere Malta'ya götürürler. Ancak Türkler, davaya konu olan belgeleri Malta'ya göndermezler. Yargılamalar yapılamaz. İngilizler neticede Malta sürgünleri ile Ankara hükümetinin

22 Smith, Roger W. 1991. "Denial of the Armenian Genocide." [Genocide: A Critical Bibliographic Review, Vol. 2](#) içinde, ed. Israel W. Charny. New York: Facts on File. pp. 63-85.

elindeki 22 İngiliz savaş esirinin takas edilmesini kabul ederler. Sanıklar yargılanmadan 1921 yılında serbest kalır.

Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri ise, Ankara Hükümeti'nin baskıları ile faaliyetlerini sona erdirir. Mustafa Kemal'in, "vatan evlatları"nın tehcir nedeniyle asılmaya devam edilmesi durumunda elinde bulunan İngiliz esirleri asacağını açıklaması ve Ankara Meclisi'nin asılanları "milli şehit" ilan etmesi, bu noktada önemlidir. Ankara, 1923 yılında mahkemenin hapis cezasına çarptırıldığı suçluları da affeder.

* * *

Peki idam edilen üç kişi kimdir? Neden idam edilmişlerdir?

a. *Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey*

Kemal Bey, Yozgat yakınlarındaki, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Boğazlıyan kazasında görevlidir. Bölgenin farklı köylerinden tehcir ettiği 60.000 civarında Osmanlı Ermenisini (sünni ve Alevi) yerel halkın da yardımıyla öldürmüştür. Ermeni nüfusunun yoğun olduğu diğer yerlerdekine benzeyen, bıçaklı, baltalı tipik bir katliamdır. Halk için temel saik, burada da talan ve tecavüzdür.

Divan-ı Harb-i Örfiler çerçevesinde Yozgat'ta 5 Şubat ila 7 Nisan 1919 tarihleri arasında toplam 22 duruşma yapılır. Mahkemede bulunan yalancı şahitler, katliamın Ermeniler isyan ettiği için yaşandığını iddia ederler. Ancak katliamdan kurtulan 18 Ermeni ve "Allah'ın gazabından korkarım!" diyerek gerçekleri anlatan Yozgat müftüsü Abdullahzade Mehmed Bey'in ifadeleri sonucunda, Kemal Bey idama mahkum edilir. Ancak Kemal Bey, kendisini suçlu hissetmez. Türk memuru olduğunu, aldığı emri yerine getirdiğini, vazifesini yaptığını vicdanen emin olduğunu söyler.

Sultan Vahdettin, intikam hareketlerinin doğmasından çekindiğinden, başlangıçta idam cezasını onaylamakta tereddüt eder. İdama ancak Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin fetvasından sonra onay verir. Neticede, Kemal Bey 10 Nisan 1919 tarihinde Beyazıt meydanında asılır.

Kemal Bey'in ertesi gün kaldırılan cenazesi, büyük bir protesto gösterisine dönüşür. Zira, halka göre, Kemal Bey'in idamı işlediği suçların değil, bir İngiliz oyununun neticesidir! Cenaze, "Büyük Türk Şehidi Kemal Bey" ve "Masum İslam Şehidine" yazılı çelenkler eşliğinde kalker.

İstanbul'daki İngilizler bu beklenmedik gelişmeyi hayretle karşılarlar. Hatta İngiliz hariciyesindeki bir diplomat hadiselerin kaydını düşerken, "Bin Türkten bir tanesi bile, bir Türkün hristiyanları öldürdüğü için asılmayı hak edebileceğini tasavvur edemiyor" gibi bir ifade kullanır.²³

b. *Erzincanlı Hafız Abdullah Avni Bey*

Erzincan jandarmasında yazıcıdır. Tehcir sırasında Erzincan Ermenilerini imha ve mallarını yağma ettirmekten hüküm giyer. 22 Temmuz 1920 tarihinde infaz edilir.

23 Akçam, Taner. 2006. [A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility](#). New York: Metropolitan: 293-294.

c. *Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey*

Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, 9 Kasım 1919 tarihinde tutuklanır. Suçları, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'inkiler ile aynı doğrultudadır. Ancak ek olarak ırza tecavüz, jandarmaların güzel kızları alıp götürmesine müsaade etmek, Ermenilerin çocuklarını isteyenlere dağıtmak gibi fiillerle de suçlanır. 5 Ağustos 1920 tarihinde Beyazıt meydanında asılır. (Nusret Bey'in başlangıçta 15 yıl kürek cezasına çarptırılmışken, yeniden yargılanması ve yeni şahitlerin verdiği ifadeler neticesinde idam edilmesi, önemli eleştiri konusudur.)

d. *Doktor Reşid Bey*

Yukarıdaki üç isme ek olarak, İttihat ve Terakki kurucularından Doktor Reşid Bey'i de bu çerçeveye dahil etmek mümkün. Başlangıçta Karesi Mutasarrıfı olan Doktor Reşid Bey, 1913'te bölgedeki Rumları göçürtür. Daha sonra görev yaptığı Diyarbakır'da ise, Ermenileri küçük kabileler halinde tehcir ettirip yarı yolda öldürtür ve "[Diyarbakır Celladı](#)" olarak anılagelir. Doktor Reşid Bey, 1918 yılının Kasım ayında tutuklanır. Kendisine, bir doktor olarak nasıl bu kadar insanın canına kıyabildiği sorulduğunda, unutulması zor bir cevap verir: "Ermeni eşkıyası, bu vatanın bünyesine musallat olmuş birtakım zararlı mikroplardı. Hekimin vazifesi de mikropları öldürmek değil midir?"

Doktor Reşid Bey, tutuklandıktan kısa bir süre sonra hapisten kaçır. Ancak yakalanacağını anlayınca intihar eder. İntihar etmiş olmasına rağmen, TBMM 1922 yılında kendisini milli şehit ilan eder.

16. İttihatçı Liderlere Suikastler

Avrupa'ya kaçan İttihatçı liderlerin cezaları mahkemelerce değil, milliyetçi Ermeni örgüt Taşnaksütyun tarafından verilir. [Taşnaksütyun](#)'un hedefinde iki grup insan vardır: Anadolu'daki katliamların sorumluları, ve Enver Paşa'nın kurduğu [Kafkas İslam Ordusu](#) ile ittifak ederek [Bakü'deki Ermeni katliamı](#)na iştirak eden Azeri liderler.

Taşnaksütyun yöneticileri Aharon Saçaklıyan, [Armen Garo](#) ve [Şahan Natali](#)'nin operasyon hazırlıkları 1920 yılında Boston'da başlar. Adını Yunan intikam tanrısı Nemesis'ten alan gizli operasyonun amacı, Ermeni katliamlarını düzenleyenleri bulmak ve öldürmektir.

a. *Talat Paşa suikasti (15 Mart 1921)*

[Nemesis Operasyonu](#) çerçevesinde öldürülen ilk Türk lider, İçişleri Bakanı [Talat Paşa](#) olur. Soykırımın planlayıcısı ve yöneticisi olan Talat Paşa, epey zamandır "Said Ali Bey" olarak Berlin'de, Hardenberg Caddesi üzerindeki büyük bir dairede karısı ile birlikte yaşamaktadır. Konforlu bir hayatı ve elit bir sosyal çevresi vardır. Banka hesabında 10 milyon Alman markı civarında nakit para bulunduğu söylenmektedir.

Talat Paşa, 15 Mart 1921 tarihinde, evinin yakınlarında karısı ile birlikte yürümekteyken öldürülür. Tetiği çeken, 25 yaşındaki Erzincan doğumlu [Sogomon Tehliryan](#)'dır.

Tehliryan, annesi, babası ve kardeşleri de dahil olmak üzere neredeyse bütün akrabalarını tehcir esnasında kaybetmiş, annesinin kafasının kesilmesine, erkek kardeşinin kafasının ezilmesine bizzat şahit olmuştur. Kendisi de kafasına sert bir darbe almış, öldü zannedilerek diğerleri ile birlikte katliam yerinde terk edilmiştir.

Tehliryan, suikasti gerçekleştirdiğinde kaçmaz. Polis geldiğinde, "Katil olan ben değilim, o" der. (Örgütün kendisine verdiği direktif de kaçmaması yöndedir.) Tehliryan, mahkemede verdiği ifadeyle, tehcir esnasında katledilen annesini rüyasında gördüğünü, annesinin ona Talat Paşa'yı öldürmediği için artık onun oğlu olmadığını söylediğini söyler. Tehliryan, suçlu olmadığını, vicdanının rahat olduğunu, bir adam öldürmüş olsa da, katil olmadığını da belirtir. 12 kişiden oluşan Alman jüri heyeti, yaptıkları bir saatlik görüşmenin ardından Tehliryan'ı suçsuz bulurlar.

b. Said Halim Paşa suikasti (6 Aralık 1921)

Öldürülen ikinci Türk lider, Malta sürgünlerinden olan, ancak serbest bırakıldıktan sonra İstanbul'a dönmesine izin verilmediği için İtalya'ya yerleşmek zorunda kalan Sadrazam [Said Halim Paşa](#)'dır. Paşa, 6 Aralık 1921 tarihinde Roma'da öldürülür. Suikastçi [Arşavir Şirakyan](#), 22 yaşındadır ve İstanbul doğumludur. Arşavir yakalanmadan olay mahallinden ayrılmayı başarır ve dört ay sonra Berlin'de Cemal Azmi'yi öldürür.

c. Cemal Azmi ve Bahaeddin Şakir suikastleri (17 Nisan 1922)

[Cemal Azmi](#), Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucularından olan İttihatçı bir liderdir. Soykırım yıllarında Trabzon civarındaki Ermenilerin tehcirini yönetmiştir. Binlerce Ermeniye gemilere bindirip Trabzon açıklarında boğdurmuş olmasıyla [meşhurdur](#). Trabzon'un ardından görev yaptığı Ordu'da ise Rum azınlığın tehcirini yönetmiştir.

[Bahaeddin Şakir](#) ise, İttihat ve Terakki'nin kurucu üyelerindedir ve Teşkilat-ı Mahsusa içindeki üst düzey yöneticilerden biridir. Soykırım yıllarında Anadolu içinde farklı bölgelere seyahat ederek Talat Paşa'nın imha planlarını sahada doğrudan yönetmiş ve denetlemiştir.

Cemal Azmi ve Bahaeddin Şakir, 17 Nisan 1922 tarihinde Berlin'de, Uhland caddesinde aileleri ve arkadaşlarıyla bir Türk ahabplarının evindeki misafirlikten dönmekteyken öldürülürler. Yanlarında, Talat Paşa'nın eşi de vardır. (Talat Paşa, 13 ay önce ve sadece bir sokak ileride öldürülmüştür.)

Suikasti gerçekleştirenler Arşavir Şirakyan ve [Aram Yergenyanyan](#)'dır. Arşavir, Cemal Azmi'yi öldürür ve Bahaeddin Şakir'i yaralar. Aram ise, yaralı olarak kaçmakta olan Bahaeddin Şakir'i yakalar ve öldürür. 22 yaşındaki Aram, Erzurum doğumlu bir Ermenidir. 15 yaşında tehcire şahit olunca Kafkasya'ya kaçırmış ve oradaki Ermeni örgütlenmelere katılmıştır.

d. Cemal Paşa suikasti (21 Temmuz 1922)

İttihat ve Terakki'nin üç büyük paşasından biri olan [Cemal Paşa](#), 21 Temmuz 1922'de iki yaveri ile birlikte öldürülür. Suikast, Cemal Paşa'nın Berlin'den Afganistan'a gitmekteyken uğradığı Tiflis'te gerçekleşir. Paşa, soykırım döneminde Suriye'dedir. Deyrizor ve civarındaki katliamlar onun sorumluluğu altındaki bölgelerde gerçekleşir.

Fotoğraflar

Morg. Bahaeddin Şakir (solda) ve Cemal Azmi.

Morg. Cemal Paşa.

Suikastçiler Stepan Çekiçyan ve Bedros Der Bogosyan hakkında çok şey bilinmez. (Stepan Çekiçyan, daha çok Rusya Ermenileri arasında faaldir. Sibiry'a'daki Ermeni mahkumlara gizlice yiyecek ve giyecek götürmekte iken [Rus gizli polisi](#) tarafından yakalanır ve bir daha kendisinden haber alınmaz.)

* * *

Nemesis Operasyonu çerçevesinde, Azerbaycanlı iki siyasetçi de öldürülür: [Fetali Han Hoyski](#) (19 Haziran 1920, Tiflis) ve [Behbud Han Cevanşir](#) (18 Temmuz 1921, İstanbul). Operasyon, 1922 yılında sona erer.²⁴

Soghomon Tehlirian
(1897-1960)

Arşavir Şirakyan
(1902-1973)

Aram Yergenyanyan
(1895-1930)

Stepan Çekiçyan
(1886-19??)

Bedros Der Bogosyan

24 Nemesis Operasyonu hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Bogosian, Eric. 2015. [Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide](#). New York: Back Bay.

Aradan takriben 50 yıl geçtikten sonra, bu kez [ASALA](#) adlı bir örgüt Türk diplomatlara suikast düzenlemeye başlar. ASALA'nın 1975 ila 1987 yılları arasında gerçekleştirdiği [84 saldırı](#)da, çoğunluğu Türk diplomat ve yakınları olan 46 kişi hayatını kaybeder, 299 kişi yaralanır. Atom Egoyan'ın 2002 yapımı [Ararat](#) adlı filmi, babası bu saldırılardan birine karışan bir gencin geçmişte yaşananları anlama çabasına odaklanır.

17. Cumhuriyet'in İttihatçı Liderlere Sahip Çıkması

Ankara Hükümeti'nin genel tavrı, savaş suçlularına ve geride bıraktıklarına sahip çıkma yönündedir. Asılanların ya da suikaste uğrayanların milli şehit ilan edilmeleri ya da ailelerine maaş bağlanması bu yönde örneklerdir.

Ancak, Sinop Vekili Recep Zühtü Bey'in 29 Mayıs 1926 tarihinde TBMM'ye sunduğu bir kanun teklifi, kimi farklı yönleri itibariyle ayrıca incelenmeyi hak eder. Kanun, Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla idam edilen ve Ermeni gençlerce yurtdışında öldürülenlerin birinci dereceden akrabalarının herbirine mülk bağıışı öngörür. Kanunun ismi (güncel lisan ile) şöyledir: "Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen veya Bu Uğurda Çeşitli Şekillerde Zulme Uğrayan Kişilerin Ailelerine Verilecek Emlak ve Arazi Hakkında Kanun."

Kanun teklifinde (iki müstakil grup halinde) şu isimler yer alır:

- Talat Paşa
- Cemal Paşa
- Cemal Azmi Bey
- Bahattin Şakir Bey
- Cemal Paşa'nın yaveri Süreyya Bey
- Cemal Paşa'nın yaveri Nusret Bey
- Sait Halim Paşa

- Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey
- Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey
- Doktor Reşit Bey

Tablonun ikinci sütununda, ilgili kişilerin hayatta olan birinci dereceden yakınlarının (yani, eşleri, kardeşleri, çocukları, anneleri ve babalarının) isimleri vardır. Listede ismi bulunan kişilerin herbirinin yakınlarına kamuya ait 20,000 lira değerinde bir emlak ya da arazi (hisseli tapu verilerek) başışlanacaktır.²⁵

Her ne kadar diğer yakınlar ile eşit olarak paylaşılacak olsa da, 20.000 lira büyük paradır. Zira, o gün itibariyle bir memur maaşı 31 lira, milletvekili maaşı ise 300 lira civarındadır. Ödenmesi teklif edilen miktarın bir servete karşılık geldiğini milletvekilleri de yadsımaz. Kanun teklifini sunan Sinop Milletvekili Recep Zühtü Bey şöyle bir açıklama da yapar:

"bu zevattan her birerleri başka başka feci surette vefat ederken terk ettikleri aile fertlerine bunların bir kısmı, servet denilecek mal ve mülk bırakmışlardır. Fakat bu servet idaresiz

25 Kanun teklifinin metni ve milletvekillerinin tartışmaları için, bkz.: TBMM Zabıt Ceridesi. 1926. Devre 2. Cilt 25. İçtima Senesi 3. 109. İçtima. 29 Mayıs. 601-605.

ellerde israfa uğramıştır ve bugün hiçe inmiştir."²⁶

Yani, önceden devlet görevinde bulunan bu kişilerin bir kısmı varislerine (her nasılsa) servet denilecek seviyede mal ve mülk bırakabilmişler, ancak bu kişiler kendilerine miras kalan bu serveti birkaç yıl içinde harcamışlar! Böyle bir kanun biraz da bu nedenle gerekli olmuş.

* * *

Konu mecliste görüşülürken, tek bir milletvekili bile kanuna karşı çıkmaz. Sadece listeye eklenmesi teklif edilen yeni isimler üzerinden bazı kısa tartışmalar yaşanır. Neticede listeye iki isim daha eklenir. Birinci isim, idam edildiği halde ilk liste hazırlanırken ismi unutulmuş Erzincanlı Hafız Abdullah Avni Bey'dir. İkinci isim ise, Muş Mutasarrıfı Servet Bey'dir.

Eklenen bu ikinci isim biraz tartışılır, çünkü Servet Bey "şehit" olmamış, hastalıktan ölmüştür. Ancak, Muş Milletvekili İlyas Sami Bey şu açıklamayı yaparak konuyu netleştirir:

"Bir kelime arz edeyim efendim, Servet Bey merhum bu civar Ermeni komiteleri yüzünden hakikaten mağdur olarak vefat etmiş, şehit olmuştur. Geçen Meclisin de kararı vardır. Merhumun bu hizmetini kabul ederek vatan hizmetkarları tertibinden aile fertlerine maaş tahsis etmiştir. Binaenaleyh bu kafileden ayrılması doğru değildir."²⁷

Bu açıklama aslında gayet enteresandır. Zira açıklamayı yapan Muş Milletvekili İlyas Sami Bey, din adamı kimliği de olan bir siyasetçidir. 1915 yılında Meclis-i Mebusan üyesidir. Soykırım esnasında Muş'a gitmiş ve Mutasarrıf Servet Bey ile birlikte Muş Ermenilerinin tehcirini temin etmiştir.²⁸ Aradan 11 sene geçtikten sonra, TBMM'de merhum mesai arkadaşının "civar Ermeni komiteleri yüzünden hakikaten mağdur olarak vefat et"tiğini iddia etmektedir.

* * *

Büyük suçlar işledikleri aşikar olan insanların bir devletin yasama ve yürütme organları tarafından defalarca maddi ve manevi anlamda desteklenmesi ve yüceltilmesi elbette önemli. Ancak bu kanun ekseninde gerçekleşen tartışmaların bütün bunları bambaşka bir boyuta taşıyan bir yönü de var.

Şöyle ki, Sinop milletvekili Recep Zühdü Bey bir noktada kanun teklifindeki "emvali milliye" (kamu malları) ifadesinin "firari Ermeniler emvali metrukesi" (firari Ermenilerin terk ettikleri mallar) şeklinde değiştirilmesini teklif eder. Recep Zühdü Bey, teklif ettiği değişikliğin gerekçesini şöyle izah eder:

"Bu suretle biz, o suikastçilere ihtar etmiş oluyoruz: 'Siz herhangi bir Türke suikast icra eder ve öldürebilirsiniz! Fakat biz onun evladını; yarın sizin gözünüzü çıkarmak, kafanızı kırmak için yine sizin paranızla yetiştiririz!'"²⁹

Bu açıklama üzerine, mecliste "Bravo" sesleri duyulur.

* * *

---

26 a.g.e. 602.

27 a.g.e. 605.

28 Muş özelinde yapılan, aslında tehcirden ziyade insanların evlerinde diri diri yakılmalarıdır. Bu konuda bkz.:

(1) <https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2019/04/24/sifreli-bir-telgraf-in-izinde-mus-ermenilerine-ne-oldu/>

(2) <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13821/diyarbakirda-ermeni-kiyimi-uzerine>

29 TBMM Zabıt Ceridesi. 1926. Devre 2. Cilt 25. İçtima Senesi 3. 109. İçtima. 29 Mayıs. 602.

Kanun teklifi TBMM'den geçer. 27 Haziran 1926 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girer.³⁰

18. Ermenilerin Geride Bıraktıkları Eserlerin Tahribi

1915'in yaz aylarında tehcir edilen Ermenilerden geriye boş evler, köyler, kiliseler ve manastırlar kaldı. Kimi Ermeni evlerine Balkanlardan gelen müslümanlar yerleşti, kimilerine ise Ermenileri öldüren ya da en azından ölümlerine seyirci kalan komşuları. Kiliseler, manastırlar ve Ermeni-hristiyan kimliğini haiz diğer yapılar ise tehcirin hemen ardından ortadan kaldırılmaya başlandı.

Profesör Dickran Kouymjian, 1915'ten bugüne bu tahribatın nasıl gerçekleştirildiğini farklı başlıklar altında izah eder.³¹

a. *Yıkma, yakma*

Tehcirin hemen sonrasında Ermenilerin sürüldüğü hemen hemen bütün bölgelerde Ermeni kiliseleri ve manastırları patlayıcılar ve/veya yangınlarla tahrip edilir. 1923 yılına dek 1000 Ermeni kilisesi ve manastırı tamamen, 700'ü ise kısmen tahrip olur. Benzeri tahripler, müteakip yıllarda da devam eder.

b. *Çürümeye terk etmek*

Kimi eserler çürümeye terk edilir. Kendi evlerinin inşasında taş ihtiyacı olan köylülerin kilise taşlarını kullanmalarına müsaade edilir.

c. *Dönüştürmek*

Kiliseler, camiye, müzeye, hapishaneye, spor salonuna, tahıl ambarına, ahıra dönüştürülür.

d. *Yeterince bakım yapmamak*

Yeterince bakım yapılmayan kilise zaman içinde (deprem ve diğer faktörlerin de etkisiyle) tahrip olur, ayakta zor durur hale gelir. Örnek: Ani Harabeleri.

e. *Altyapı projeleri*

Yol, köprü ya da diğer alt yapı projeleri nedeniyle/bahanesiyle kiliseler yıkılır.

f. *Kimliksizleştirmek*

Üzerlerindeki Ermenice yazıtlar ve haç gibi dini semboller silinerek yapılar kimliksizleştirilir.³²

g. *Tarihi bilgileri çarpıtmak*

Eserler, başka bir kültür ve döneme (ve ekseriyetle Selçuklu dönemine) ait gösterilir.

30 [T.C. Resmi Gazete](#). 1926, 27 Haziran. No: 405. Kanun No 882. Ermeni suikast komitaları tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelifle ile duçarı gadrolan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi hakkında kanun. Kabul tarihi: 31 Mayıs 1926.

31 Kouymjian, Dickran. 1998. "Confiscation and Destruction: A Manifestation of the Genocidal Process." *Armenian Forum* 1(3): 1-12.

32 Dickran Kouymjian, çalışmasında 1950'lerin sonlarında Ermenice köy ve kasaba isimlerinin değiştirilmesinden de bahseder. İsim değişikliklerini de kimliksizleştirme başlığı altında düşünmek mümkün.

h. *Kasıtlı restorasyon*

Eserler otantik haline değil, farklı bir şekilde bürünecek şekilde restore edilir. Örnek: Ani'deki duvarlar üzerindeki Ermeni desenlerin ve haçların restore edilmeyip, düz taşlarla kaplanması.

i. *Define avcıları*

Ermenilerin yanlarında götüremedikleri için gömdükleri altınlarını ve diğer değerli eşyalarını arayan define avcıları eserlerin zeminlerini ve temellerini tahrip ederler.

* * *

Bir kimlik katli olarak soykırım

Soykırım, bir kimliği ortadan kaldırma niyeti ile ilgili bir kavram. Soykırımdan söz edebilmek için insanların öldürülmesi dahi zorunlu değil. Ya da, insanları yok etmek, bir kimliği imha etmenin yollarından sadece biri. Tehcirin hemen ardından Ermeni eserlerinin sistemli olarak tahrip edilmeye başlanması bu nedenle önemli. Zira bu denli geniş çaplı bir tahrip, Türk hükümetlerinin Ermenilerin sadece kendilerini değil, izlerini dahi Anadolu'dan silmek istediklerini ima ediyor.

19. Ermeni Soykırımını İnkâr Edenlerin Başvurdukları Argümanlar

"Birinci Dünya Savaşı'nda kim kimi öldürmedi ki?"

II. Dünya Savaşı için de "Kim kimi öldürmedi ki" denebilir. Ama bu argümandan hareketle Holokost inkarı yapılamaz. Ayrıca, Alman devleti yahudilerle savaşta olmadığı gibi, Osmanlı Devleti de Ermenilerle savaşta değildi. Ermeniler zaten Osmanlı vatandaşıydı. Türkiye halkı yeni yeni fark ediyor olsa da, diaspora ve Ermenistan Ermenileri ekseriyetle Ermenistanlı değil, Anadolu. Tıpkı dünyanın farklı yerlerinde Mersinli ya da Sivashlı Ermenilerin bulunması gibi.

"Zaten o zamanlar soykırım diye bir suç henüz tanımlanmamıştı ki!"

Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi 1948 yılında imzalandı. Yani Holokost döneminde de soykırım uluslararası hukukun bir parçası değildi. Ama bu, 1945'e dek öldürülen Yahudilerin soykırım mağduru oldukları gerçeğini değiştirmiyor. İlgili soykırımın sorumluları ise, spesifik olarak soykırımdan olmasa da, insanlığa karşı işledikleri suçlardan hüküm giydiler. Ayrıca, dikkat edilirse, bu argüman soykırımı yadsımıyor.

"Soğuktan öldüler!"

Ölüm yürüyüşü, 1915'in yaz aylarında gerçekleşti. Öldürülmeyenler, daha çok açlıktan, susuzluktan, yorgunluktan, bitkinlikten, takatsizlikten öldüler. Yolları üzerindeki köylerde rastladıkları fırsatçı ahaliye bir yudum su için kollarındaki bilezikleri vermek zorunda kaldıkları da oldu. Ama maruz kaldıkları gaspları, tecavüzleri, katliamları bir kenara bırakarak sormak gerekli: Bu ölüm yolculuğuna kendi istekleriyle mi çıkmışlardı? Yoksa "grubu kısmen ya da tamamen fiziksel bir tahribe uğratacağı hesap edilen hayat şartlarına" mı maruz bırakılmışlardı? Zira bu ikincisi, yaşananın bir soykırım olduğu anlamına geliyor.

"Onlar da bizi öldürdü"

Tehcir öncesinde yaşanmış herhangi bir Ermeni isyanı ya da saldırısı yok. Tehcir döneminde gerçekleşen bazı direnişler ve tehcirden sonra gerçekleşen bazı intikam saldırıları var. (Ermeni direnişleri için bkz.: Ek 2.) Kaldı ki, bazı Ermeniler isyan etmiş bile olsaydı, böyle bir isyan Edirne'den Kars'a bütün Ermenileri evlerinden toplayıp bir Ölüm Yürüyüşü'ne çıkarmayı mazur göstermezdi.

"Ölenlerin sayısı iddia edilenden az!"

Bir milyon değil de 200,000 insan ölmüş olsa, 1915'te yapılanlar daha mı kabul edilir olurdu? Ya da, İttihatçılar bir milyon Ermeni öldürseydi ama üç milyon öldürdükleri iddia edilseydi, o zaman da "Hayır! Sadece bir milyon Ermeni öldürüldü!" demek ne anlam ifade ederdi? Soykırım, öldürülen insan sayısı ile ilgili bir kavram değil.

"Soykırım yaptıysak neden hala etrafta Ermeniler var?"

Bkz.: Yukarıdaki sorunun cevabı. Ayrıca bkz.: Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'nde yer alan soykırım tanımı. Ayrıca bkz.: Hala etrafta yahudiler de var, ama bu Holokost yaşanmadı demek değil.

"1915'te olanlar Cumhuriyet'i değil Osmanlı'yı ilgilendirir!"

1923'in öncesi ve sonrası arasındaki bağlar, Türkiye'de zannedilenden çok daha güçlü. 1923'te yaşanan, anayasaya yeni bir madde ekleyerek, rejimin adını Cumhuriyet olarak tanımlamaktan ibaret. Yani ortada değil yeni bir devlet, yeni bir anayasa bile yok. (Bir örnek: Türkiye, çoğu zaman söylendiği gibi Osmanlı'nın borçlarını ödemedi, kendi borçlarını ödedi.) Her şey bir yana, "Biz ülkenin tabelasını değiştirdik" diyerek bu denli büyük suçların ve soygunların artık bir sorumlusu olmadığını iddia etmek çok makul değil. Çok dürüst bir tavır da değil.

"Tehcir var, soykırım yok!"

Tehcirin varlığı, soykırımın yokluğu anlamına gelmez. Hatta, tehcir bir soykırım aracı da olabilir.

"Öldürmeseydik Ruslarla işbirliği yapacaklardı!"

Bu ifade, "Soykırım olmadı" anlamına gelmez. "Ruslarla işbirliği yapmasınlar diye soykırıldık" anlamına gelir.

"Bize tazminat ödetmek istiyorlar"

Evet, bunu isteyen Ermeniler var. Ama asıl soru şu: Tazminatı gerektirecek şeyler yaşanmış mı, yaşanmamış mı? İnsanlara büyük acılar yaşatılmış mı, yaşatılmamış mı? İnsanların mallarına el konmuş mu, konmamış mı?

"Bu konuyu tarihçilere bırakalım"

Soykırım sadece tarihçilerin alanına girmiyor. Soykırım çok yönlü bir konu. Sosyologlar, hukukçular, siyaset bilimciler, antropologlar, coğrafyacılardan, sosyal psikologlar, ekonomistler ve diğerleri de soykırım çalışıyorlar. Soykırımı sadece tarihçilere ait bir alan olarak görmek, her şeyden önce kişinin konuya yabancı olduğunu gösteriyor. Ancak bu soru çerçevesinde daha da önemli olan şu: Bu konuyu akademisyenlere bırakma teklifinin temelinde, konuya dair detayların bilinmediği, o nedenle tartışmanın en azından şu aşamada anlamsız olduğu ve ilgili tartışmaların konunun uzmanlarınca yapılmasının daha doğru olacağı iması var. Halbuki, Türkiyeli (ve belki Azerbaycanlı) bazı akademisyenler hariç tutulacak olursa, 1915'in ne olduğu konusunda ortada bir ihtilaf yok.

20. Çerkez Soykırımı

Rusya, bundan takriben 150 yıl önce, Kuzeybatı Kafkasya'yı Ruslaştırmaya karar verdi. Kafkasya'nın en eski etnik gruplarından biri olan Çerkezler, bu karar çerçevesinde yurtlarından çıkarıldılar. 1864 yılında başlayan ve 1867 yılına gelindiğinde büyük ölçüde tamamlanan tehcir sürecinde, yüzbinlerce Çerkez büyük acılar yaşadı.

Ruslar, Çerkezleri, Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz kıyısından Osmanlı gemilerine bindirdiler. Çok sayıda Çerkez bu ölüm yolculuğunda hayatını kaybetti. Ölümlerin başlıca nedeni, limanlara yapılan nakiller ya da limanlardaki uzun bekleyişler esnasında yaşanan açlık ve salgın hastalıklardı. Bu aşamayı atlatanların bir kısmı ise, dönüş yolunda hıncahınç muhacir yüklü olan bazı gemilerin fırtınaya yakalanıp batması sonucunda boğularak can verdi.

Günümüz Çerkez kimliğinin inşasında merkezi bir yeri olan bu hadiselerin geniş çaplı bir etnik temizliğe karşılık geldiği muhakkak. Yaşananları bir soykırım olarak nitelendirebilmek de mümkün. Zira Birleşmiş Milletler'in soykırım tanımı, "bir grubu kısmen ya da tamamen fiziksel bir tahribe uğratacağı hesap edilen hayat şartlarına maruz bırakma"yı da içeriyor. Ancak konu, uluslararası alanda henüz yeterince gündeme gelmiş değil. Bu nedenle de, Gürcistan'ın 2011 yılında Çerkez soykırımını tanıyan ilk ülke olarak tarihe geçmiş olması önemli.

Sürgün sonrasında parçalanarak farklı ülkelere yayılan Çerkez diasporası, dünyanın çeşitli yerlerinde soykırım yürüyüşleri düzenleyerek 1864 yılı ve sonrasında yaşanan trajedileri gündeme getirmeye çalışıyor. 2010 yılından beri Türkiye'de de düzenlenen yürüyüşlere katılanlar, Rusya'yı soykırımı tanımaya çağırarak pankartlarla İstanbul'daki Rus konsolosluğuna yürüyorlar.

Çerkez soykırımı, 1915 ile aynı doğrultuda olan pek çok yöne sahip. Hatta Karadeniz'in iki soykırımın bir kesişme noktası olduğunu söylemek de mümkün. Zira bazı Çerkezler ilgili hadiseler nedeniyle hala Karadeniz balıklarını yemek istemiyorlar. Aynı Karadeniz, gemilere doldurularak açık denizde sulara atılan Ermeni ailelerin de mezarı durumunda.

Peki acılar arasında mekan ve nitelik olarak bunca yakınlık varken, Türkiye'de bu iki hadiseye yönelik tavırlar neden taban tabana zıt? Neden Türkiye'de pek kimse Çerkez soykırımını inkar etmiyor? Çerkez soykırımından haberdar olan insanlar, yaşananların bir soykırıma tekabül edip etmediğini neden çok fazla sorgulama ihtiyacı hissetmiyorlar? Neden, "Savaş zamanı olmuş işte bir şeyler" diyerek konuyu geçiştirmeye çalışmıyorlar? Neden 1864 yılında soykırım suçunun henüz tanımlanmamış olduğu akıllarına gelmiyor? Neden ölenlerin sayısının söylendiği kadar yüksek olmayabileceği yönünde spekülasyonlar yapılmıyor? Neden Çerkezlerin soğuktan, hastalıktan, açlıktan ölmüş olmalarına vurguda bulunulmuyor? Neden ortak bir komisyon kurma ya da konunun bir de Rus arşivlerinden tetkik edilmesi gibi teklifler gelmiyor? Neden Rus İmparatorluğu'nun (1721-1917) yaptıklarından Rus Federasyonu'nu (1991-) sorumlu tutmanın doğru olmayabileceği yönünde argümanlar ileri sürülüyor?

Bu tezat şaşırtıcı değil. Çünkü insanlar çoğu zaman verilerden hareketle objektif tavırlar almazlar. Kimliklerinden ve algılarından hareketle subjektif tavırlar alırlar.

Açıklamalı Bibliyografi

Akademik metinler

Akçam, Taner. 2001. [İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na](#). İstanbul: İletişim.

Taner Akçam'ın Ermeni Soykırımını değerlendiren temel kitaplarından biri. Kitap, Kurtuluş Savaşı'nı ve Cumhuriyet'in temellerini resmi söylemin dışına çıkararak, İttihatçı ideolojiyi ve Anadolu'nun hristiyan Osmanlılardan temizlenmesi sürecini gözardı etmeden ele alan az sayıdaki çalışmadan biri.

Akçam, Taner. 2006. [A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility](#). New York: Metropolitan.

Taner Akçam'ın Ermeni Soykırımını değerlendiren bir diğer temel kitabı. Kurtuluş Savaşı'na dair "milli olmayan" objektif perspektif bu kitapta da mevcut.

Akçam, Taner. 2009. [1915 Yazıları](#). İstanbul: İletişim.

Taner Akçam'ın Ermeni Soykırımı konusundaki makalelerinden oluşan kitabı.

Akçam, Taner. 2015. [1909 Adana Katliamı: Üç Rapor](#). İstanbul: Aras.

1894-96 Ermeni katliamları ile 1915 soykırımı arasındaki en belirgin hadise olan 1909 Adana katliamına odaklanan bir Taner Akçam kitabı.

Akçam, Taner. 2016. [Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları](#). İstanbul: İletişim.

Ermeni Soykırımının İttihat ve Terakki tarafından hazırlanmış merkezi bir plan sonucu gerçekleştirildiğine işaret eden delilleri inceleyen bir Taner Akçam kitabı.

Atkinson, Tacy. 2000. ["The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance:" Harput Diaries, 1908-1917](#). Princeton: Gomidas Institute.

1902 ila 1917 yılları arasında Harput'ta yaşamış olan ve hastane idareciliği yapan Amerikalı bir misyoner olan Tacy Atkinson'ın tuttuğu günlükler. Söz konusu günlükler, 1915'in öncesine ve sonrasına dair çok sayıda tecrübe içerdiği için, Ermeni Soykırımının birincil kaynakları arasında yer alıyor.

Bjørnlund, Matthias. 2008. "The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification." [Journal of Genocide Research](#) 10(1): 41-58.

1914 yılında Ege bölgesinde Rumlara karşı gerçekleştirilen etnik temizliği ele alan bir makale.

Bobelian, Michael. 2012. [Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-long Struggle for Justice](#). New York: Simon & Schuster.

Soykırımdan bugüne gerçekleşen önemli hadiseleri özetleyen, Ermeni diasporasının kendi içindeki çekişmelerden Türk dışişlerinin soykırım ile ilgili faaliyetleri engelleme çabalarına dek uzanan çok sayıdaki önemli konuya değinen bir kitap.

Cemal, Hasan. 2012. [1915: Ermeni Soykırımı](#). İstanbul: Everest.

Hasan Cemal'in 1915 konusundaki kişisel serüvenini anlattığı çalışması.

Dadrian, Vahakn N. 2004. [Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller](#). İstanbul: Belge.

Dadrian'ın, Ermeni Soykırımı hakkındaki makalelerinden oluşan kitabı.

Dadrian, Vahakn N. 2005. [Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı](#). İstanbul: Belge.

Dadrian'ın, Ermeni Soykırımının izini Türk kaynaklarından sürdürdüğü makalelerinden oluşan kitabı.

Housepian-Dobkin, Marjorie. 1984. "What Genocide? What Holocaust? News from Turkey, 1915-1923: A Case Study." [Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide](#) içinde, ed. Israel W. Charny. Boulder, Colorado: Westview Press. pp. 100-112.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından hakim Türk söyleminin hızlı bir değişim gösterdiğini, gazetelerin 1915 ve 1916 yıllarında Ermenilerin başlarına gelenleri sıklıkla haber yaparken, 1918 yılından itibaren yaşanan trajedinin kabahatini her iki tarafa paylaştıran, Türklerin de haklılık payını vurgulayan yeni bir perspektifin ortaya çıktığını izah eden bir çalışma.

Jones, Adam. 2010. [Genocide: A Comprehensive Introduction](#) (Second edition). New York: Routledge.

Soykırım Çalışmaları alanında, iyi yazılmış, 900 sayfalık bir giriş kitabı.

Kurt, Ümit; Taner Akçam. 2012. [Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek](#). İstanbul: İletişim.

Kitap, Ermeni mallarının akıbetine odaklanıyor. Çalışma, soykırım konusunda Osmanlı ile Cumhuriyet arasında bir kopukluk değil süreklilik bulunduğunu gösteriyor olması itibarıyla özellikle önemli.

Melson, Robert F. 1996. "The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth- Century Genocide." [Is the Holocaust Unique?: Perspectives on Comparative Genocide](#) içinde, ed. Alan S. Rosenbaum. Boulder, Colorado: Westview Press. pp. 125-137.

Çok yazarlı bir çalışmanın karşılaştırmalı soykırım eksenli bir bölümü. Çalışma, 1915 Ermeni Soykırımının sadece 20. yüzyılın ilk total soykırımı olmadığını, aynı zamanda Nazi soykırımına bir prototip sunduğunu ileri sürüyor. 1915'in kimi yerel ve milli özelliklere de sahip olduğunu iddia eden çalışma, Ermeni Soykırımını önce Nazi Soykırımı, sonra da Nijerya ve Yugoslavya soykırımları ile karşılaştırıyor. Neticede diğer üç soykırımın 1915 ile benzer ve farklı olan yönleri ortaya konuyor.

Miller, Donald E.; Lorna Touryan Miller. 1999. [Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide](#). Berkeley: University of California Press. Chapters 8-9, pp. 155-192.

Soykırım kurbanlarıyla yapılan mülakatlara dayanan ve gerek yaşadıkları travmanın etkisini ve niteliğini gerekse suçlu gruba karşı hislerini araştıran bir çalışma.

Minasian, Edward. 1985-86. "The Forty Years of Musa Dagh: The Film that was Denied." *Journal Armenian Studies* 2(2): 63-73.

ABD'li sinema şirketi MGM'in arşivlerinden hareketle, 1930'lu yıllarda Türkiye'nin ABD Dışişleri Bakanlığı ile iletişime geçerek, Franz Werfel'in The Forty Years of Musa Dagh adlı [romanından](#) uyarlanan ve Ermenilerin Hatay yakınlarındaki [Musa Dağı](#)'nda sergiledikleri direnişi konu alan filmin yapımını engellemesine dair detayları konu alan bir çalışma.

Smith, Roger W. 1991. "Denial of the Armenian Genocide." [Genocide: A Critical Bibliographic Review, Vol. 2](#) içinde, ed. Israel W. Charny. New York: Facts On File. pp. 63-85.

Çok yazarlı bir çalışmanın, Türkiye'de Ermeni Soykırımı'nın inkarında kullanılan argümanları değerlendiren bölümü.

Staub, Ervin. 1992. "Origins of Genocide and Mass Killing: Core Concepts." [The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence](#) içinde. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 13-34.

Soykırım ve diğer kimlik bazlı çatışmaların nedenlerini inceleyen 18 bölümlük bir çalışmanın ikinci bölümü. Bu bölümde, yazar, gruplar arasındaki olumsuz davranışların kökenine iniyor. Çalışma, zor hayat şartlarının ve kimi kültürel özelliklerin kimi zaman psikolojik bir süreç başlattığı ve "öteki" gruba zarar verme yönünde bir

istek ortaya çıkardığı sonucuna varıyor.

Travis, Hannibal. 2006. ""Native Christians Massacred": The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I." [Genocide Studies and Prevention](#) 1(3): 327-371.

Anadolu'da yaşanan üç hıristiyan soykırımının (Ermeni Soykırımı, Rum Soykırımı ve Süryani Soykırımı) benzerliklerini ele alan ve daha spesifik olarak Süryani Soykırımına odaklanarak bu soykırımın tanınmamasının ve gözardı edilmesinin devletsiz Süryani toplumunu ne şekillerde mağdur ettiğini analiz eden bir makale. Travis, 2010 yılında bu çalışmasını genişleterek "Genocide in the Middle East: The Ottoman Empire, Iraq, and Sudan" adıyla kitaplaştırdı. Çalışmanın üç soykırım arasındaki karşılaştırmalı yaklaşımı ikna edici. Ancak Travis'in Türk ile müslüman kimlikleri arasındaki farkları yeterli derecede ayırtıramıyor olması, ilgili soykırımlara gereğinden fazla bir dini/İslami/cihadi bir mana yüklemesine neden oluyor.

Hukuki metinler

The United Nations. 1948. [Universal Declaration of Human Rights](#).

The United Nations. 1948. [Convention of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide](#).

Nuremberg Charter. 1945. [Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal](#).

[Attorney General of the Government of Israel v. Eichmann](#). 1961. Jerusalem District Court.

[The Crimes Against Humanity and War Crimes Act](#). 2000. Parliament of Canada.

Diğer kaynaklar

Avakian, Alexandra. 2014. Armenian Mass Graves Revisited: A Photo-Essay. <https://armenianweekly.com/2014/07/01/mass-graves/>

Bogosian, Eric. 2015. [Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide](#). New York: Back Bay.

Grandma's Tattoos. 2012. <https://www.aljazeera.com/program/episode/2012/1/12/grandmas-tattoos/>

Güneş, İhsan. 1997. [Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I ve II. Meşrutiyet, II. Cilt, Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri](#). Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.

Klein, Janet. 2013. [Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri](#). İstanbul: İletişim.

Kouymjian, Dickran. 1998. "Confiscation and Destruction: A Manifestation of the Genocidal Process." *Armenian Forum* 1(3): 1-12.

[Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1914/1330. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 1. 26. İnikad. 23 Haziran.

[Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 11. İnikad. 4 Kasım.

[Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 14. İnikad. 18 Kasım.

[Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 24. İnikad. 11 Aralık.

[Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi](#). 1918/1334. Devre 3. Cilt 1. İçtima Senesi 5. 25. İnikad. 12 Aralık.

[TBMM Zabıt Ceridesi](#). 1926. Devre 2. Cilt 25. İçtima Senesi 3. 109. İçtima. 29 Mayıs.

[T.C. Resmi Gazete](#). 1926, 27 Haziran. No: 405. Kanun No 882. Ermeni suikast komitaları tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelifle ile duçarı gadrolan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi hakkında kanun. Kabul tarihi: 31 Mayıs 1926.

Turan, Ömer; Güven Gürkan Öztan. 2015. "Erken Cumhuriyet Döneminde İnkârcılık, Emvâl-i Metrûke ve Devlet Kapasitesi." *Praksis* 39: 103-143.

Ek 1: İnkarcı Metinler

Bu bölümde, Roger W. Smith'in 1991 yılında yayınlanan "Denial of the Armenian Genocide" adlı çalışmasının son kısmında yer verdiği, bir kısmı doğrudan Türk devleti tarafından fonlanan ve akademik çevrelerde itibar görmeyen inkarcı (*denialist*) yayınların bir listesi ve bu yayınlar hakkında Smith'in yaptığı yorumların özet çevirileri yer alıyor.

Assembly of Turkish American Associations. 1985. Attention Members of the U.S. House of Representatives. *The Washington Post*, May 19, 1985; *The New York Times*, May 19, 1985.

ABD'deki Türk-Amerikan dernekleri tarafından gazetelere verilen olan ilan. Çoğunluğu Washington D.C.'deki The Institute of Turkish Studies ya da Türkiye'deki American Research Institute ile irtibatlı 69 akademisyen tarafından imzalanmış olan ilan, Amerikan Kongresinde oylanacak olan (Ermenilere de atıfta bulunan bir insan hakları günü belirlenmesi konulu) [192 no'lu Karar](#) hakkında bir dizi açıklama içeriyor. İlan, ilgili hadiselerin bir soykırıma karşılık gelmediği, Osmanlı döneminde gerçekleşen hadiselerle atıfta bulunurken "Türkiye" kelimesinin kullanılmaması gerektiği, ve tarihi bir konuda kararı yasamanın vermemesi gerektiği yönünde bir dizi iddiada bulunuyor.

Assembly of Turkish American Associations. 1986. [Armenian Allegations: Myth and Reality: A Handbook of Facts and Documents](#). Washington, D.C.: Assembly of Turkish American Associations. pp. 139.

ABD Kongresi'nde gerçekleşecek olan Ermeni Soykırımını tanıma konusundaki oylamayı etkilemek üzere hazırlanmış olanve ABD Dışişleri Bakanı ve çeşitli kongre üyelerinin Ermeni Soykırımının tanınmaması doğrultudaki beyanlarına da yer veren bir değerlendirme.

Ataöv, Türkkaya. 1984. A Brief Glance at the "Armenian Question." Ankara: Ankara Chamber of Commerce. pp. 48.

Ermenilerin Osmanlı tarihini çarpıtıkları, Osmanlı Ermenilerinin ülkelerine ihanet ettikleri, 1915 yılındaki Ermeni nüfusunun abartıldığı, 1915-17 yıllarında çok daha az sayıda Ermeninin hayatını kaybettiği, bu ölümlerin soykırım ile ilgisiz olduğu ve kötü iklimden kaynaklandığı yönündeki bilindik Türk iddialarını yineleyen 48 sayfalık bir dosya.

Elekdağ, Şükrü. 1983-85. Letters to the Editor. *The Washington Post*, April 26, 1983; *The New York Times*, May 11, 1983; *The Wall Street Journal*, September 21, 1983; *The New York Times*, May 23, 1985.

ABD'deki Türk büyükelçisinin 1983 ila 1985 yılları arasında çeşitli ABD gazetelerinde yayınlanan ve Holokost'u tanıırken Ermeni Soykırımını inkar eden mektuplarından örnekler içeren bir derleme.

Foreign Policy Institute. 1982. [The Armenian Issue in Nine Questions and Answers](#). Ankara: Foreign Policy Institute. pp. 39.

Türkleri ihtilaf dönemlerinde dahi hoşgörülü, sabırlı ve şefkatli, Ermenileri ise kötü, isyankar ve sadakatsiz olarak nitelendiren, Ermenilerin 1915-17 döneminde çok sayıda soykırım suçu işlediklerini, Türklerin ise hiçbir zaman bu yönde suçlar işlemediklerini bir iddia eden 39 sayfalık bir soru-cevap dosyası.

Gunter, Michael M. 1986. ["Pursuing the Just Cause of their People:" A Study of Contemporary Armenian Terrorism](#).

Westport, Connecticut: Greenwood. pp. 182.

Her konunun iyi farklı yüzü olduğunu, hem Türk hem de Ermeni tarafının objektif olmaktan uzak olduğunu, ancak Batı dünyasının daha çok Ermenilerin perspektifine aşına olduğunu iddia eden, ve ardından Türklerin 1915 yılında soykırım gerçekleştirdiği iddialarının gerçeği yansıtmadığı sonucuna varan bir kitap. Tehcir edilen Ermenilerin çok sayıda katliam, aç kalma ve hastalığa maruz kaldığını kabul eden kitap, bu hadiseler sonucunda “birkaç yüz bin” Ermeninin hayatını kaybettiğini, ancak ortada planlanmış bir soykırım bulunmadığını iddia ediyor. Kitap, ihtilafın çözümünün, hem Ermenilerin hem de Türklerin birbirlerinin çektiği acılar için pişmanlıklarını ifade etmelerinde olduğunu savunuyor.

Gürün, Kamuran. 1985. [The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed](#). London: Weidenfeld & Nicolson. pp. 323.

Eski bir Türk hariciyesi çalışanın yazdığı, akademik görüntülü, ancak kimi verileri gözardı eden ve çarpıtan bir kitap. İnkâr ve gerekçelendirme literatürünün en sofistike çalışmalarından biri. Kitap, alışıldık resmi Türk argümanlarını tekrarlıyor: Ermeniler ihtilalci ve haindiler, 1915-17 yıllarında az sayıda Ermeni öldü, Ermeniler ülkenin varlığını tehdit eden bir iç savaş başlattılar, ancak Türkler Ermenileri öldürmediler, sadece tehcir ettiler, katliam iddiaları dedikodu, uydurma ve propagandadan ibarettir.

Lowry, Heath W. 1985. "[The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians](#)." *Political Communication and Persuasion* 3(2): 111-140.

The Institute of Turkish Studies ile irtibatlı olan yazar, Hitler'e atfedilen ve kimi ABD'li kongre üyeleri üzerinde etkili olan, “Bugün Ermenilerin imhasından kim bahsediyor ki?” sözünün fabrikasyon olduğunu iddia ediyor.

Orel, Şinasi. 1985-86. "The Facts behind the Telegrams Attributed to Talat Pasha by the Armenians." *Turkish Review Quarterly Digest* 1(2): 83-102.

Makale, Andonian belgelerinin gerçekliğini sorguluyor. Makale, bu sorgulamayı, kullanılan kağıdın türü, Naim Efendi diye birinin gerçekten varolup olmadığı gibi teknik konularda yapıyor. Makalenin iddialarına verilen yanıtlar için, bkz.: Dadrian ([1986](#)).

Ravitch, Norman. 1981. "The Armenian Catastrophe: Of History, Murder & Sin." *Encounter* 57(6): 69-84.

Yazar, yüzbinlerce Ermeninin hayatını kaybettiğini kabul etse de, yaşanan hadiselerde bir soykırım girişimi bulunup bulunmadığı konusunda tarihçiler arasında bir ittifak bulunmadığını belirtiyor. Hayatını kaybeden Ermenilerin 200,000 kişiden ibaret olabileceği gibi, bir milyonu aşkın da olabileceğini belirten yazar, soykırım suçunun sadece rakamlarla indirgenemeyeceğini ve soykırım suçu için 200,000 kurbanın da yeterli olduğunu fark edemiyor.

Shaw, Stanford J.; Ezel Kural Shaw. 1977. [History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 2](#). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 518.

500 sayfalık kitabın üç sayfası Ermenilerin imhasına ayrılmış. İlgili sayfalar, Ermenilerin sadece bazı stratejik noktalardan sürüldüklerini, Türk kuvvetlerinin Ermenileri iyi derecede korduklarını, hayatını kaybeden Ermenilerin sayısının 200,000 civarında olduğunu, ve bu kayıpların Osmanlıların onları öldürmek istemelerinden değil, açlık, savaş ve hastalık gibi nedenlerden ileri geldiğini ifade ediyor. Kitap, Ermenilerin şiddete başvurdukları ve isyan ettikleri, sadakatsiz ve saldırgan oldukları gibi iddiaları sürekli yineleyerek soykırımı hem inkâr ediyor, hem de gerekçelendiriyorlar. Kitabın eleştirisi için, bkz.: Hovannisian ([1978](#)).

Shaw, Stanford J.; Ezel Kural Shaw. 1978. "[The Authors Respond](#)." *International Journal Middle East Studies* 9(3): 388-400.

Yazarların Hovannisian'a (1978) cevabı. Yazarlar, Ermenilerin maruz kaldıkları hadiseler her ne kadar korkunç olsa da, Türklerin, Rumların, Arapların, yahudilerin ve diğerlerinin de benzeri travmatik tecrübeler yaşadıklarını ifade ediyor ve Türklerin herhangi bir grubu imha girişiminde bulunmadıkları iddiasını tekrarlıyorlar.

Sonyel, Salahi Ramsdam. 1987. [The Ottoman Armenians: The Victims of Great Power Diplomacy](#). London: K. Rustem

& Brother. pp. 426.

S.J. Shaw ve E.K. Shaw'dan mülhem yaklaşımlarla, Osmanlı Ermenilerini bağımsızlık ve ihanet içinde olan ve dış güçlerce kışkırtılan insanlar olarak tasvir eden ve Ermenileri bir milyon Türk öldürdüğünü ve tehcir esnasında değil, Türklerle çatışırken 300,000 kayıp verdiğini iddia eden bir çalışma.

Talaat Pasha. 1921. "Posthumous Memoirs of Talaat Pasha." *The New York Times Current History* 15(2): 287-295.

Ermeni Soykırımının baş sorumlusu olan Talat Paşa'nın, soykırımın merkezi bir plan dahilinde gerçekleşmediğini, bazı devlet görevlilerinin ve köylülerin suçu olduğunu ifade eden günlükleri.

Ek 2: Ermeni Direnişleri

Ermenilerin tehciri esnasında başlıca dört [direniş](#) yaşanır:

1. [Van Direnişi](#) (7 Nisan-17 Mayıs 1915)

En meşhur ve en büyük direniş.

2. [Şebinkarahisar/Giresun Direnişi](#) (2-30 Haziran 1915)

5000 kişilik direniş

Direnişin bitiş şeklinin ilginç bir hikayesi vardır.

3. [Musa Dağ Direnişi](#) (5 Ağustos - 8 Eylül 1915)

[Franz Werfel](#)'in 1933 yılında yayınlanan [Musa Dağ'da Kırk Gün](#) adlı önemli bir romanı, bu direniş hakkındadır.

4. [Urfa Direnişi](#) (29 Eylül - 20 Ekim 1915)

Ermeni direnişleri konusunda ayrıca bkz.: Nişanyan, Sevan. 2011. Kestik Ama Ermeniler De Kesti. 23 Aralık. <https://nisanyan1.blogspot.com/2011/12/kestik-ama-ermeniler-de-kesti.html>